

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. (1867—1870.) I—XII. 6 kor. 40 fill. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 3 kor. 60 fill. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 4 kor. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 6 kor. 40 fill. — **Ötödik kötet.** (1875—1876.) I—V. 7 kor. 10 fill. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 6 kor. 10 fill. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 6 kor. — **Nyolczadik kötet.** (1878—1880.) I—X. 6 kor.

Kilenczedik kötet I. A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- s Spanyolország közt. 1787—1790. *Wertheimer Eddétől.* 1 kor. — II. A Limes Dacicus első része. *Torma Károlytól.* 1 kor. 80 fill. — III. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — IV. A kalendáriumokról. *Jakab Elektől.* 80 fill. — V. Az aquincumi amphitheatrum északi fele. *Torma Károlytól.* 2 kor. — VI. A zámi és obati apátságok. *Balássy Ferencztől.* 80 fill. — VII. Nápolyi Péter. Egy diplomata a XVII. század elejéről. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — VIII. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Myskovszky Victortól.* 80 fill. — IX. Marsigli élete és munkái. *Beliczay Jónástól.* 1 kor. 20 fill. — X. Az európai vasuti ügy fejleményei és eredményei a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztávtól.* 1 kor. — XI. A paraszti vármegye. *Gyárfás Istvántól.* 80 fill. — XII. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth Bélától.* 40 fill.

Tizedik kötet. I. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól.* 40 fill. — II. Az 1609-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. — III. Forgách Ádám és Báthory Sófia ékszerjeinek történetéhez. *Majláth Bélától.* 40 fill. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarországon történetében. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — V. A jászékunok nyelve és nemzetisége. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. — VI. Mythológiai elemek a székely népköltészet és népdalokban. *Kozma Ferencztől.* 60 fill. — VII. A Hajduk kibekínési kísérlete Inánchón 1607-ben. *Majláth Bélától.* 40 fill. — VIII. A Petrarka Codex kőnyelve. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. 20 fill. — IX. I. Rákóczy György első útvesztései a svédekkel. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — X. Franciaország magtartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királyiylai történeti találkozásával szemben. *Wertheimer Eddétől.* 40 fill.

Tizenegyedik kötet. I. Masolino olasz képiro művei. *Irisa Vataz Ignácz.* 20 fill. — II. Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 1 kor. — III. A magyar alkotmány felfüggesztése 1678-ban. *Dr. Károlyi Arpádtól.* 80 fill. — IV. Az 1683-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól.* 60 fill. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — VI. Bethlen Gábor (ehérvári) síremléke és alapítványai. *Szilágyi Sándortól.* Ára 20 fill. — VII. Egy állítólagos római mediterrán-út Pannoniában. *Dr. Ortvay Tivadartól.* 1 kor. — VIII. A keszthelyi dobogó sírmenő. *Lipp Vilmostól.* 20 fill. — IX. Gróf Pálffy Miklós főkanzellor iratai Magyarországon kormányzásáról. *Marczali Henrikől.* 80 fill. — X. Erdélyi katonai védereje átalakulása a XVIII. században. *Jakab Elektől.* 1 kor. 20 fill.

Tizenkettedik kötet. I. Adalék Pannonia történetéhez. *Antonius Pius*

AZ ALFÖLDI SÁNCZOK MAROS-DUNAKÖZI CSOPORTJÁNAK

HELYRAJZA ÉS TECHNIKAI SZERKEZETE.

(16 SZÖVEGKÖZTI ÁBRÁVAL)

TÉGLÁS GÁBOR

I. TARTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1904. márczius 7-én tartott ülésében.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.

AZ ALFÖLDI SÁNCZOK MAROS-DUNAKÖZI CSOPORTJÁNAK HELYRAJZA ÉS TECHNIKAI SZERKEZETE.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1904. évi márczius
7-én tartott ülésében.)

ELŐLEGES TÁJÉKOZTATÁS.

Az *Alföld* különböző részein változó helyi elnevezések alatt fel-feltűnedező régi sánczok eredetével, de különösen szerkezetével és rendszerével annyira nem vagyunk tisztában, hogy végre-valahára szinte becsületbeli tartozássá vált e rejtélyes maradványok behatóbb tanulmányozása, habár elődeim balsikerei után eléinte engem is lélekemésztő kételyek fogtak el arra nézve: vajjon sikerül-e e végére mehetetlennek tetsző sánczvonalak tömkelegéből kibontakozni?

Mert a mind intenzívebben terjeszkedő földművelés romboló eszközei annyira felforgatják, elgyengítik ez eredetileg hatalmas és *gróf Marsili Alajos*¹⁾ által a XVII. század végén, *Griselini Ferencz*²⁾ által 1775-ben még eredeti összefüggésükben látott sánczokat, hogy a népesedés szaporodtával minden

¹⁾ *Marsili Aloysius Ferdinandus comes: Danubius Pannonico-Mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, herboriticis, physicis perlustratum. Hagae comitum et Amstelodami 1726 ivrét. Pars II. táb. I.*

²⁾ *Franz Griselini: Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temescarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrten. Wien, 1780. Erster Theil. Neuunter Brief. 295—6. lap. Lásd térképmellékletét.*

talpalatnyi földre kiterjeszkedő gazdálkodási buzgalom, s főleg a tagosítás érvényesülése után azok eredeti arculatát ma már alig szemlélhetjük és nem egyszer napi járatyira sem találhatunk egy-egy útbaigazító részletet.

Épen azért némi aggódással todul ajkunkra a kérdés: vajjon nem találhatnák-e módját legalább módosabb közsegeink annak is: hogy e *culturtörténelmileg nem utolsó jelentőségű sánczművek tanulságosabb darabjait a tanulóifjúság okulására megvédjék és conserválják?*

E tekintetben főleg *Temesmegyére és Temesvárr* szabad kir. városra hárulna a kezdeményezés dicsősége, mint a hol még szerencsére a legtöbb megvédeni való kínálkozik, habár ott is oly kétségbeejtőleg halad a pusztulás, hogy az utolsó perczeket ugyancsak sietőleg ki kellene használniok; hisz *jómagam is megdöbbenve tapasztalám, hogy alig egy-két év múlva már nyomát is alig találhatám azon részleteknek, melyeket első bejárásom alkalmával külön lefényképezendőkül jelöltem vala ki.*

Boldogult mesterem: *Torma Károly* buzdítására épen két évtized előtt fogtam vala ezen sánczok vizsgálgatásához, nem is álmodva akkor, hogy a mit én előzetes tájékoztatlanságomban néhány év munkájának képzeltem, egy egész életre terjedő olyan feladattá növi ki magát, melynek rejtélyeiben még e hosszú idő múltán is vajmi nehezen igazodom el, s melyet befejezni és sikeresen megoldani annyi fáradozás daczára, ki tudja, adatott-e nekem is?

Maí alkalommal épen azért nem is terjeszkedhetem ki a sánczok egyetemére; hanem egyelőre a *Marostól délre az Aldunáig megállapítható sánczvonalak jellemzőbb sajátosságaira* szorítkozva, kimerítőbb jelentésemet a hadi rendeltetés és keletkezés történetének kifejtésével akkorra tartogatom, a mikor összehasonlító bűvárlataimat minden irányban kiegészítve a külföldön, vagy legalább a velünk territorialis kapcsolatban álló szomszédságban mutatkozó ilyenmü művekre is közvetlen szemléletből reflektálhatok.

Minthogy pedig az itt szóban levő délvidéki sánczokról jelenleg forgalomban levő ismereteink alapját *Griselini Ferencz*nek 1776-ban a kevéssel előbb a telepítések érdekében eszkö-

zölt felmérések nyomán szerkesztett térképe képezé olyannyira, hogy *Romer Flórisnak* az 1875-ben Budapesten tartott európai őseibertani kongresszuson a magyarországi *Ördögárkokról* tartott előadása¹⁾ sem terjeszkedik *Griselini* rövid, szűkszavú s épen a részletekre nem is használható leírásán túl, önkényt érthetőleg a helyszíni bejárás képezé e sánczok kutatóinak legsürgösebb teendőjét. Ezt a nem épen könnyű teendőt *Torma Károly* vállalta vala tulajdonképen magára 1880—1883-ban. Trefort Ágost kultuszminiszter megbízásából átvizsgálván az *Alduna* mellékét a régi *Dacia* nyugati határvidékeivel együtt. Fájdalom, a sokat ígérő expedicióról *Torma Károly* jelentését nem nyerheté meg irodalmunk s máig ki nem derített okokból soha sem terjeszkedett azon a rövidke vázlaton túl, a melyvel a *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat* 1884 májusi közgyűlését megtisztelte, de a mely előadás sajátos módon nyilvánosságra soha sem jutott, s így saját keserves tapasztalásimból következtethetek arra, hogy *Tormát* is a reményvesztettség némítá el, miután három évi igazán fáradtságos, kitartó kutatásai daczára, a hovatovább mind bonyolultabbá alakuló sánczszövevényben eligazodnia úgy látszik, nem sikerült s testi erőinek hanyatlásával alig is kecsegtetheté magát azzal: hogy esztendőkre terjedhető ekkora fáradozalmakat továbbra is megkoczkáztathasson. Valóban, magam is sokszor jutottam a teljes elcsüggedés meredélyére s *Kuun Géza* gróf, mint a *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat* nagyérdemű elnökének állandó meleg érdeklődése és bátorítása nélkül a nehezen alakult sikerek miatt elbátortalanodva, aligha ki nem térek én is az évről-évre nyomasztóbbá alakult lelki és physical megpróbáltatások elől.

A Gondviselés különös kedvezéséből azonban végre mégis sikerült a kibogozhatatlannak képzelt szövevény fonalát annyira kezeimbe ragadnom, hogy egyelőre legalább az első sánczcsoport topographiájával a nyilvánosság elé léphetek, s biztató

¹⁾ *Le docteur François Florian Romer: Les fosses du diable en Hongrie. Compte-rendu de la huitième session, Budapest, 1876. Second volume Ire partie, Budapest, 1878. V. Les grandes lignes du Danube, a 72. lapon. Kiegészítésül Magyarország östörténelmi térkép-vázlata Hatsek Ignácztól.*

reménység tölti el lelkemet arra nézve is, hogy a további, még bonyolultabb szakaszok elhelyezkedését apránként megfejtve, idővel e valóban bámulatosan nagy alkotás rendeltetését isten kegyelméből ki is magyarázhatom.

Elődeim ugyanis mindjárt a kiindulásnál azt a végzetes tévedést követték el, hogy a nagy területeket felölelő sánczok hálózatát csupán egyes próbaméretekből akarták megfejteti, visszariadva az egyes, sokszor nagyon is változóan irányított sánczok lebonyolításának fáradsalmaitól és kényelmetlenségeitől. Maga *Torma Károly* is, a ki pedig legtöbb időt és munkát szentelt az utóbbi korszak munkásai között ezeknek a sánczoknak, 20—30 kilométeres közökben eszközölt próbaszemlékkel remélt célhoz jutni ott, hol lépésről-lépésre haladólag is alig vagyunk képesek a nagy közökben megszakadó vonalak irányváltozásai miatt az egyes részletek hovatartozóságát megállapítani. A jó Romer Flóris, kinek mindenre kiterjedő lelkesedését ezek a sánczok is magukra vonták, s ki 1867-ben *Kubin, Temesvár, Bruckenaui és Mástaknál* méréseket eszközölt, hogy igazodhatott volna el e különböző vonalak jellemző sajátosságaira nézve, a mikor épen méreteiből¹⁾ azt látjuk, hogy nem is az épebb részleteket érintette? Épen azért hangoztatta már, hogy e sánczokat egyenként kell átvizsgálni.

Így aztán máig is legtöbb útbaigazítást köszönhetünk két igazi úttörő elődünknek: gróf Marsigli Alajos és Grisellini Ferencz fáradozásainak, mint a kik nagy vonásokban legalább megadták a helyes alapot a tovább nyomozásra. Csakhogy, mint említök is, gróf Marsigli 1690 körüli és Grisellini 1776-beli kutatásai óta nagyot változott főleg jelen munkálatomban felölelt *Maros-Duna-köz* arculata s bármennyire részletesnek tűnik is fel Grisellini térképe, már keletkezésekor nem ölelheté fel a sánczok mindenikét egészében s leíró része épenséggel oly rövid s annyira általánosságban szól, hogy előlről kellett kezdenünk az 1875-ben Ortway²⁾ Tivadar és 1875-ben Romer

¹⁾ *Le docteur François Florian Romer: Les fosses du diable en Hongrie. Compte-rendu de la huitième session. Budapest, 1876. Second volume Ière partie. Budapest, 1878. p. 6. fig. 12., 9—12.*

²⁾ Ortway T.: Dacia és Moesia területein. Archaeologiai Értesítő 1875. évf. 260—1. l.

által szorgalmazott részletes bejárást, a mikor a rendes utaktól jó távol, szántóföldek barázdáin, szőlőtelepek s más cultúrterületek akadályain, sűrű erdők, ingoványos rétek közt bujkálva s kora reggeltől késő estig széllel, viharral, a nyári perzselő nap hevével daczolva, örülhettünk, ha a naplemente nem ért ismét ott, hol a felkelő nap elhagyott s ha az átélt fáradsalmak kárpótlásául legalább egy parányi jel kecsgetett a másnapi expeditióra. Magánál a föld népénél sem találtuk meg mindig a néphagyományokból meríthető utbaigazítást, mert a délvidék soknyelvű új telepescsinél a mondák, regék világa alig létezik s a telepítések idején, vagyis *Mária Terezián* túl tradíciójuk annyira nem vezet, hogy még a verseczi középkori várromokot is az ő alkotásaként mutogatták. Így aztán a helységek egész során áthaladhatunk a nélkül, hogy akár a németiség *Römer Schanz*-a, a szerbek *Jarek*-je, vagy a románok *Jarcu Drumu Trianu*-ja felől eligazodást adhatott volna valaki. S még nagyobb nehézségek fogadtak a *Marostól* északra, hol igazán kétségbeejtő lassúsággal haladhattam előre s egy-egy nyári expedíció sovány eredményéből foltozgatám nagynehezen össze a rendszer egyes vonalait annyira, hogy ma már *Téglás József* tanár és *Querfeld Konrád* tanácsos közreműködésével az épebb részletek lefényképezése a domborzati constellatiók behatóbb átvizsgálása, s a külföldi hasonszerű földművek összehasonlító tanulmányozása mellett az érintett vidékek muzeumainak átbuvárlása vár még reánk, hogy e sok száz kilométerre terjedő sánczművek kimerítő monographiáját méltóképen betervezthessem a Tekintetes Akadémiának.

Addig is azonban engedve a több oldalról megnyilatkozott sürgetésnek, legalább a *Maros-Duna* közén megépített sánczrendszerrel óhajtom tájékoztatni szaktársaimat, főbb vonásai-ban megállapítva azok *elhelyezkedési sorrendjét, irányvonalát, mindenekfelett pedig az idáig figyelemre sem méltatott szerkezeti és alakbeli sajátosságait*. A térképfelvételeket az egyes tipikusabb szakaszok fényképeivel, átmetszeteivel készülő monographiám fogja felölelni, a mikor az irodalmi vonatkozásokra is kiterjeszkedhetem. Arról a *négy illetőleg öt párhuzamos vonalról* szól tehát első sorban mai előzetes jelentésem, melyet *Lippától kezdődőleg nyugat felé a Pécskával átellenes Német-*

Szent-Péterig sikerült a Maros partjáról délre vonulólag megállapítanom.

Ezen sánczvonalakból *legkeletebbre* helyezkedett a *Lippától Sisterováczig* terjedő vonal, melyről *Griselini* és térképrajzolói még tudomással nem bírtak. Ezen sánczvonala déli nyujtványaként, habár az összefüggést kizáró távoli szakaszokban *Buziás* mellett a *Temes* partjáról *Kepet* irányából délre találtam még egy töredéket és lennebb *Bogsánon* alul a *Bezava* mellől ismét délre haladólal még egy további szakaszt.

A lippainál jóval hosszabb a második sánczvonala, mely Lippán alul, a *szomszéd Temes-Ujfalutól* kezdve a gerebenzi homokhegyekig követhető. Ezt a második vonalat már *Griselini* is említi, habár részletes leírására fáradságot nem vett s térképe szerint már *Temes-Buttyin* táján befejeződöttnek képzelé.

A *harmadik sánczvonala* valamivel nyugatabbra *Hidegkút-Tranau* közt indul meg a *Maros* mellől s mert *Temescsárt* is érinti a legismeretesebb, és legemlegetettebb is mindannyi között. Ennek befejeződéséről *Griselini* szintén tájékozatlan vala.

A negyedik és ötödik sánczvonala a legrosszabb állapotban jutott át korunkra. Én *Német-Szent-Péternél* a *Maros*, illetőleg az *Aranka-ág* mellől kezdődőleg délre a *Beregszóiig*, vagyis annak a *Bégába* ömléséig mutatok ki egy erősen rongált és szakadozott szakaszt. *Griselini Német-Szent-Péternél* nem ismer sánczot; de *Kenéztől Zádorlakon* át vezet egy olyan vonalat, melynek kenézvidéki déli szakaszát — mint alább látni fogjuk — azonosnak tarthatom az én *szeptpéter-bobdai* vonalammal.

A *Maros* partjáról délre induló párhuzamos sánczesoportól függetlenül találunk *Alibunárnál* két külön *sánczolatot*. Az első *Alibunártól* északra a ma csak névleg létező *mocsár* nyugati szélétől kezdve haladt nyugat felé; de csakhamar véget is ér. A második *Alibunártól* délre az előbbiektől teljesen függetlenül indul meg és a homokterület nyugati szélén vonul a *Dunáig*, illetőleg *Kubinig*. Ezen sánczok közül a keleti csoport *hármastagjáról*, vagyis a lippai, a keleti és bogsáni szakaszokról elődeim egyike sem értesült. A második vagyis a *temes-ujfalusi* vonalat *Temes-Buttyinon* alul, a meddig *Griselini* vezette, önkényesen kiegészíté *Romer egy szintén nem létező* szakasszal a *Karas* táján *Uj-Palánkáig*. A harmadik vonalat

teljesen *Griselini* után adja *Romer*, annyi különbséggel, hogy a különálló *alibunári* szakaszt is ahhoz kapcsolja. Végre *Griselini Zádorlak Bobda* vonalát önkényesen meghosszabbítja dél felé *Zsebely, Pártos* irányában *Margitáig*, úgy a mint azt *Griselini* rövid magyarizálásában feltételezé. Ezt a folytatást nyomozásaim nem igazolják. Végre a homokhalmok keleti védősánczát vázoltam *Gerebenz-Gajtasoltól* a *Karas-torkolatig*.

Az alábbiakban rövid nagy vonásokban bemutatnom eme sánczvonalak elhelyezkedését pár jellemző átnetszeten illusztrálva azok épebb s így az eredetit megközelítő kiviteli tervezetet a térfogati méretekkel együtt.

Feladatomban sikeresítéséért hálás köszönettel adózom a Muzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, a magyar tud. Akadémia és Cultusministerium mellett mindazoknak, kik segítségemre valának, sőt utazásimban is részt vevének. Így *Temesmegye* alispánja, *Kabdebo Györgynek*, valamint az érdekelt járási tisztviselőknél, jegyző uraknál, úgyszintén *Verscez, Fehértemplom* városoknak vagyok lekötöztetettje. *Sebesztha Károly* dr. kir. tanácsos tanfelügyelő több ízben volt szíves utazásaimon kísérni s a megyei tantestületek útján igazán hathatós támogatásban részesített. Kiváló előékenységgel mozditák elé vállalkozásomat *Thelbis Károly* kir. tanácsos *Temesvár* szabad kir. város főpolgármestere, *Querfeld Konrád* fehértemplomi városi tanácsos, *Perjessy László, Téglás József* tanárok, *Török Sándor* kir. erdőmester, *Brestyánsky Sándor* főerdész, *Szűry Kálmán* alapítványi főtiszt, *Müller János, Györy Lajos* alapítványi intézőkkel, *Schenk Jakab* polgári iskolai igazgató, *Dsida Lajos* városi főjegyző, *Reiter Ede* esanádi egyházmegyei építészeti tanácsos, a lippai m. kir. főerdőhivatal, a *temesvári* kir. pénzügyigazgatóság, az osztrák magyar államasutak resiczabányai és oraviczai főtisztartóságai. Legőszintébb köszönettel tartozom gróf *Kuún Géza* Ő Nagyméltóságának, ki vállalkozásomat állandó figyelemmel kísérve, csüggedéseimben új erőt, bátoritást nyújtó biztatásaival valóban megmentett attól, hogy a nem remélt nehézségektől és fáradalmaktól visszariadtan időközben félre nem álltam.

A/ A MAROSTÓL DÉLRE INDULÓ PÁRHUZAMOS SÁNCZVONALAK HELYRAJZI VÁZLATA.

I. A keleti védvonal egyes részletei.

1. A Dilma nevű sánczvonalszéllet Lippa-Sisterovač között.

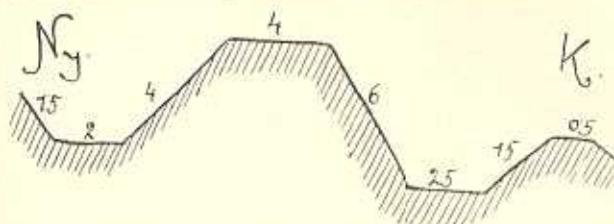
A *Maros* természetes kapuját a *Lippa-Solymos* mögött emelkedő két várhegy képezi s a magyarság által odahelyezett középkori várak tulajdonképen az ősidőktől elismert stratégiai jelentőség megpecsételését képezék. A régi *Dacia* felé ez a szűk szorulat zárta el a ki- és bejutást, mert azon alul a balparti emelkedések mindjárt eltávolodnak a folyótól s a jobbparti hegység: a hírneves aradi *Hegyalja* is csak *Győrökig* követei azt s ott hirtelen északra kanyarodva, az *Alföld* rónáját uralomra segíti. Ennek a geographiai alakulásnak úgy lát-szik nagy szerepe jutott a *sánczvonalak tervezésénél* is, mert közvetlenül a lippa-solymosi portale mögött helyezték el leg-keletibb sánczvonalaikat.

Ez a sánczolat épen a radna—temesvári viczinális vasút állomási területén lejtethetett be a *Maros* nagy ívhajlatához; de ott ma nem ismerhető fel. Alig pár száz méterrel délebbre a *Sisterovač* patakán át a községi legelőül használt domboldallra kapaszkodva azonban már fel-feltűnedezik a marhá-járás miatt erősen ellapult töltésvonal, mely a patakra néző lejtő közepe táján a *Kövesd* nevű horpadástól kezdve mind szembetünőbb lesz s vasúti töltés alakjában vonul a *Tersetye* nevű kincstári tölgyesbe.

Mindjárt ott a *kövesdi* szakaszon kitűnik, hogy kelet felé irányult ez a földmű, mert a 6⁵ méter szélességű töltés keleti lejtője 6 méter, védősáncza 2 méter széles. Nyugat felé a töltéskoronáról a lejtés 2⁵ méter, az anyagárok szélessége 2² méter. Az épebb részeket Téglás Dezső vázlatái mutatják.

A kincstári erdőben a töltés koronája sokkal kitetszőbb és sánczaival együtt sokkal épebben maradt reánk. A lippaiak kedvencz kirándulási helyül szolgáló *savanyúforrástól* például a patakon túlmenvé, csakhamar elérhetjük a nép által *Dilmának* nevezett hatalmas töltés vonalát. Benn az erdőben a keleti mellvéd 6 méterrel alul nem marad, a védősáncz szélessége

2⁵ méter, keleti mártja 1⁵ méter, koronája 0⁵ méter. A töltés háta itt már kevésbé ellapult, inkább domború s azért keskenyül.

(1. ábra.) A Lippától délre vonuló *Dilma* nevű sáncz épebb része a *Kövesd* oldalán.

Így vonul a hegyoldalon folyvást délre a *Dilma* s csupán az erdei utak, ösvények szaggatják meg helyenkint. Majd a kincstári erdőből kiérve, ott, hol *Sisterovač* előtt a *Gloca* pataka egyesül a *Sisterovač* vizével, a sánczolat kissé dél-nyugatra igazodik s *Sisterovač*tól nyugatra a község irányában a *Pibestyé Nyeoblyuk* nevű határrészen úgyszólván elkopik. Attól odább délre t. i. nem vehető többé észre s a vízválasztón túl a *Bégához* siető *Kizdja*-patak mellékére át nem halad.

A lippa-sisterovači *Dilma* tehát külön helyi védmű lehetett, melynek rendeltetését a *Sisterovač*-patak balparti, hegyoldalakról a keleti, vagyis a *Daciából* kinyúló *marosparti* hegység megfigyelésének biztosításában kereshetjük.

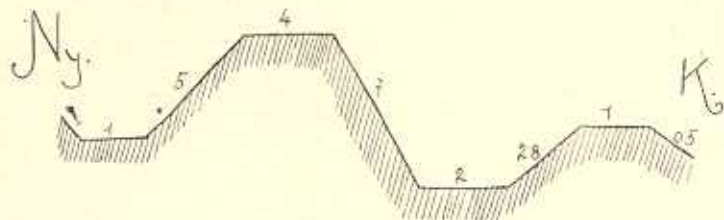
Szerkezetére egyszerű földmű, melyhez az anyagot a keleti és nyugati sánczból emelték ki. Követ igen ritkán találni benne, azért a kincstári tölgyesben kitűnően tenyésznek rajta a terebélyes tölgyek. A keleti magasabb és meredekebbre dolgozott oldal felől oly mély a sánczolat, hogy azt 2, sőt 2⁵ méter mélyre is mértük *Brestyánszky Sándor* kincstári főerdész és *Téglás József* ipariskolai tanár kíséretimmal. A sánczolat, mint említém, távolról vasúti töltéshez, védtöltéshez hasonlít s benn a fák között messziről kivehető. Rajta átmenni nem épen könnyű s a falusiak is sánczaiban, vagy a hátán vertek ösvényt. Ezen sánczvonala alakra, szerkezetre emlékeztet a *Hargita* alján általam megvizsgált *Órdögbarázdára*, vagy *Kakasbarázdára*.¹⁾

¹⁾ *Téglás Gábor*: *A limes dacicus a két Küküllő és Ott közötti részlete Udvarhelymegye északi és keleti részein.* *Archaeologiai Közlemények* XIX. kötetében.

2. A keleti védvonal második szakasza a Béga-Temes nyilatában.

Sisterovaétól délre a Béga vízválasztóján túl a Kiszetja hosszú völgyén le Kiszetóig a nép által emlegetett sánczolatot nem észleltem. A Temesen s főleg annak Temesiana nevű mellékerén túl Rakovicza-Kepet felé már biztos jelét találjuk annak a völgyelzárásnak, mely a lippa-sisterovačinak folytatásául tekinthető, azzal egy célra készülhetett, de nem áll azzal összefüggésben, s mint a székelyföldi védtöltések csakis a hozzáférhetőbb pontok fedezésére szolgál. Az oláh nép Járkunak nevezi, a német Römer Schantz-nak. Buziásról keletre Kepetnek haladva, közvetlenül a helység előtti Kormos nevű ér nyugati partján tekintélyes töltés tűnik szemünkbe. A töltés a diluvialis emelkedés lépcsőzetén észak felé haladva, átvág a Kormos éren, kihalad annak mélyedéséből a 120 méter magassági pontnál, ezt az emelkedést is átvágva, a vakoviczai úton és a lugos-buziási vasuton keresztül leereszkedik a Temes víz Temesina ágához. Az uradalmi határárkot Rakovicza-Kepet közt belevágták. A Temesinan is áthatolva, Rakovicza-Dragojest között a malomárokhoz s attól a Temeshez vonulhatott mind északra. Ott az óradványi területen alig látszik, de visszatérve Kormoshoz, onnan tovább kísérhetjük. A pásztorok szerint Mária-Terézia-útja s dél felé Bogsányig folytatódna, a mit ily összefüggőleg igazolni alábbi felvételeimmel nem tudok.

Itt a Kormos közelében tekintélyes méreteket mutat minden irányban. Töltéskoronája 4 méter széles, kelet felé 7 méter, nyugatra 5 méter. Keleti sánca 2 méter széles, emelkedése 2⁸, nyugati sánca 1 méter széles s 0⁵ méterre emelkedik. Keleten kis elővédje is volt.

(2. ábra.) A keleti római sáncz épebb része Buziástól keletre.

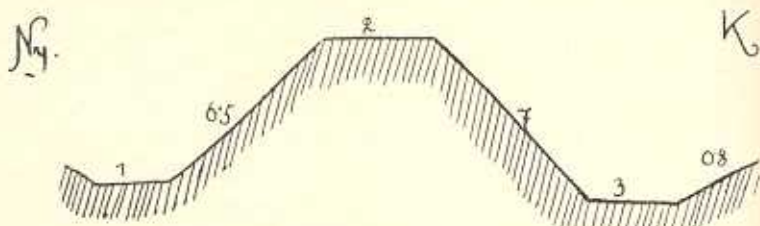
Így kísérhetjük dél felé folyvást emelkedőleg. Messziről feltűnővé teszi a sok gyalog bódza, mely buján tenyészik rajta. Árkában halad a dülő út is. A hol csak lehet leszántják. A Surgány-ér árkán 146 méter átvágva, a Hollósy (most Hemm) tanya előtt a nagy jegenyék közelében elvonulva, az Ogasu Satuhujt szeli s a buziás-lugosi országúton Temesvártól számított 41 kilométernél 157 méter magasságban átszökve, az erdőrlakás közelében folytatódik a Dumbrava erdőben. Schlett Ferencz buziási áll. iskolai igazgató s az alapítványi főerdőőr, kísérletében hasztalan nyomoztak arra tovább. Mindkettő jó helyismerő, az előbbi mint szenvedélyes vadász; utóbbi hivatásánál fogva s így saját tapasztalataikkal is megerősíthettek abban, hogy a kelet-rakoviczai pásztorok állítása ellenére az erdőköz Magyar-Szákos felé nem létezik. A szilasi Szkanue (326 m.) és a magyar-szákosi Dealu Soima (326 m.) gerince elég természetes záródást képez arra felé. Ennek daczára Szilas, Izgár, Vermes felé is kiterjesztém nyomozásomat egészen Valea-Paljátig, Raffudig, Bogsányig, segítségemre vala ebben Müller János alapítványi tiszt, Szüry Kálmán alapítványi praefectus is, de a nép által hirdetett összefüggést a valóságban nem találtam meg. Egyébként a Bogsánynál szerencsésen megtalált és alább bemutatandó folytatásról nem is tudnak Buziás-Kepet körül, s a föld népét tán a római út vezet felre, mely Duleo-Valea-Paj közt két ágazatban is feltűnően látszik. Így is felettébb érdekes ez a völgyelzárás, melyről *Oriselini* sem tudott s mely itt köszönt be először irodalmunkba.

Hossza a Temesina víztől a buziás-lugosi úttárvágásig 5 kilométer. A Temesina és Temes között az ártéri szakasz még 2 kilométer lehetett. Az a kérdés vár még kiderítésre: vajjon Rakoviczától Kis-Topolovec, Iktár, Kiszetó között elérte a Bégát is? Ez irányban tehát még ki kell terjesztenem kutatásaimat.

Az így is érdekes töltés tiszta földmunka, jól le van döngölve és lelapátolva. Iránya határozottan ÉD., s így tisztán a Béga-Temes nyilatának elzárására készült. Védőarczolata kelet felé fordul, ép úgy, mint a lippaié.

A buziási országút közelében, az elszántott területen lelapultabb s ott a következő méreteket vehettem róla: töltés

koronája 2 méter széles, lejtés keletre 7 méter, nyugatra 6 $\frac{1}{2}$ méter. Keleti sáncz 3 méter, nyugati 1 méter, keleti emelkedése 0 $\frac{1}{2}$ méter, ilyenformán:

(3. ábra.) A keleti sáncz déli fele a buzási út közelében.

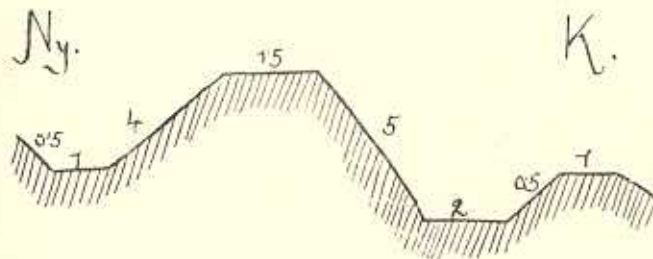
Lássuk most a déli szakaszt.

3. A keleti védvonalnak legdélibb, harmadik, vagyis a Berzova völgynyilatát elzáró sánczrészlete (Rómer-Schantz, Jarcu) Bogsán alatt.

A *Berzova* vize épen *Bogsánnál* szabadul ki a *Szemenik*-hegység rejtékéből s a helységen alul már az *Alföld* tágas öblözete fogadja. *Bogsán* ebbeli helyzeténél fogva a középkorban is jelentékeny hadi pozíciót képezett s úgy látszik az ókorban is itt jött a daciai hegyvidék és az Alföld birtokosainak érdeke ellentétbe. Erre utal az a védtöltés is, melyet *Ó-Bogsán*, vagy *Román-Bogsán* vasuti állomásától 1 $\frac{1}{2}$ kilométernyi távolságra nyugat felé, a *Füzes* községbe vezető járási úton érhetünk el. A *Podgol* nevű határrészen a *Valca Kopas*-hoz közeledve, épen ott, hol az út lejtésre görbül, azonnal szemünkbe tűnik a cserjékkel erősen benőtt töltés, melyet a német telepesek *Rómer Schantz*-nak, az oláhok *Jarcu*-nak emlegetnek. Az út kettévágja az északról délre haladó töltést, melynek meglevő nagyobb része délre követhető a *Valca mare* árkaig. Északi fele kevésbé ép, de az emelkedés lejtőjéig jól látható. Azon túl a *Bogsánról Zsidovinra* vivő úthoz haladó dülőút ráépült s a vasúton alul a *Serocusa*-malmon felül a *Berzava* kanyarulatával irányult a *Dealu Tresta* lábához, hol a víz is oly közel mossa a hegyet, hogy a *Raffnára* vivő útát úgy kellett kivágni.

A meglevő részlet a *füzesi úttól* délre 1100 méter, attól északra, ki a *zsidovini útig* 1 kilométer, onnan a hegy lábáig 5–600 méter, úgy hogy egész hosszúsága 2 $\frac{1}{2}$ kilométer lehetett. A délre vezető töltés keleti külső árkat dülőútul is használja jó darabon a nép. Elhelyezése világosan elárulja, hogy a *Berzova* nyilatát akarták vele elzárni. Azt a véleményt, mintha a néhány kilométerrel lennebb *Doklinnál* jól megtartott római út mellékelágazása lenne, kizárja a töltés magassága, a rajtajárást lehetetlenítő domborulata. Kétségtelen, hogy ez a sáncz is abból a korból eredt, melyből a *lippa-sisterovaçi* s rendeltetése is azonos lehetett azzal.

Megtartottsága nem oly kedvező, mint a *lippaié* s az út átvágásánál vett keresztmetszeten a keleti sáncz 2 méter szélességű, partemelkedése 0 $\frac{1}{2}$, elővédje 1 méter. Elővédje eltipródott. A töltés keleti meredekje 5, koronaszélessége 1 $\frac{1}{2}$, nyugati lejtője 1 $\frac{1}{2}$, nyugati sáncza 1 méter, partemelkedése 0 $\frac{1}{2}$. Vázlatosan így néz ki:

(4. ábra.) A bogsáni római sánczrészlet átmetszete a Füzesre vivő út mellett.

Griselini Ferencz figyelmét elkerülvén, *Rómer Flóris* s a többi utódok sem tudnak erről a sánczról. Folytatását északra *Raffnánál*, sőt a *Poganis* völgyén *Valca-Paj*-nál hasztalan kerestem. Ép oly kevésbé konstatálható délre *Binisen* túl, hol az egész vidéket aprójjára átfürkésztem. Igen kevés eltéréssel belecsek a *Lippától* délre vont egyenesbe, s a keleti-vel együtt előretolt előrsi védműveknek nyilváníthatjuk egyelőre. A többit monographiám fogja tartalmazni.

II. A Marostól a Karas-Duna összeszögelléséig, vagyis a gerebenczi homokhegyekig terjedő második, »Römer Schantz«, »Jarek«, »Jarcu« nevű összefüggő sánczvonalt vázlatos helyrajza.

Míg az imént bemutatott keleti védvonal hármastagozata egyes völgyszakaszokra szorítkozva semmi összefüggésben nem állott egymással, a Lippán alul alig 6 kilométerrel *Temes-Ujfalunál* kezdődő *második sáncz* hatalmas töltése egyfolytában hatol különböző irányváltozásokkal, de a *Duna* közelében a gerebenczi homokhegyekig s csakis az erőszakos rombolás helyein mutat szakadozottságot.

Ennek hatalmas töltése Temes-Ujfalun alul a Marosnak a Paulishoz tartozó kladovai völgy felé hajló ívéből kezdve délnyugatra irányulva, a falut kikerülve s a lippa-temesvári vasút és országút átvágása után rögtön nekivág a hegyoldalnak s azon jó meredekre kikapaszkodva, a Grosse Bergrücken nevű hegyháton *DNy.* felé igazodva, *Keszincztől* keletre vonul el, s úgy ereszkedik a falun felül a patak medréhez, melyet ferdén átszelve, gróf *Zselinsky Róbert Rakitova* nevű hegyi tanyája mellett húzódik fel a Maros és Berekszó közti hegyhátra, honnan Lippa környékére s a Maros felső vidékére jó kilátást nyújt. Az Alliosról kivezető szélesútnál 251 méter magasságig jutva, a kincstár *Makkos* nevű erdejébe hatol s ez a szakasza a fák között tekintélyes domborulatával, széles sánczával a legszebben megtartottak egyike. A *Charlottenburgra* nyíló völgybe beereszkedőleg nyugatra fordul s rögtön még meredekebben kapaszkodik a túlsó oldalra, hol a vasút áteresze mellett átbukva, a *Máslaknak* vezető lankáson a legrövidebb irányt követve, leszáll a keletről élékanyarodó *Berekszóhoz* s *Máslak-Remete* állomásnál a széles völgyet dél felé átvágva, *DK-re* fordul, hogy Remete szélső házainál kikapaszkodják a *Berekszót* a Buzádtól elválasztó erdős hegyhátra. A Greifenthal tanya mellett elhaladva az erdőségen át, igen nehezen járható szakadékok közt vezet a báró Sina Simon örökösök, illetőleg gróf Wimpfen *Simánda* nevű tanyájához *Román-Bencsek* határában. A tanya mellett a leszántás daczára mesz-

szíre kitetsző töltésként vonul el, s a széles völgybe leszállva, azt gátszerűleg keresztezi; majd a körülbelül 100 méter meredeken oly egyenesben vonul fel, hogy mellette nem vagyunk képesek kigyalogni.

Német-Bencsektől nyugatra a szántókon átvág, majd a járási úton átvonulva, gróf *Károlyi* tanyáját szeli, s eddigi hegyi jellegéből kivetkőzve, Margittalva (Janova) mögött lankásan belejt a Béga széles terére. Eppen a remetei állomáson vág át délre s a temesvár-lugosi utat is átszelve, a Bégán átszökik a *Bisztra-ér*-menti kincstári tölgyesbe. Bukoveč-Mosnica közt a járási út keresztezésénél is igen jól kivehető. Majd a *Bródi* pusztán át a Temesig *DK-re* haladva, éppen a buziás-temesvári út hídján felül hagyja el a folyót, s a *dragsinai csárda* előtt az országútát keresztezve, *Rózsá* birtokos pusztáján *Török-Szákos* felé a járási úttal párhuzamosan mindinkább *DK-re* hajolva folytatódik, s a falu nyugati szélén elvonulva, *Eötvösfalva* közelében szeli át a Poganis vizét.

Ettől a ponttól *DNy-ra* kezd igazodni a sáncz s *Román-Sztamora* alatt a lieblingi útnál messziről szembetűnik. Majd Sipet-Folya közt egyenesen délnek vezet s *Birdától* keletre a bogsíni szárnyvonalat és az országútát, azután a Berzava csatornáját szelve *Berekuezánál*, *Zárda-Szent-György keleti* felénél ugrik át a *Berzaván*. Innen ismét *DK-re* kezd hajolni, metszi a semlaki utat, a 200 méteres bazalt kúpjával annyira feltűnő *Sümej* alatt elhaladva, a gróf *Bissingen* (most Deutsch) pusztát szeli s a *Gattajára* vivő úton áthaladva, a *Moraviczá* völgyére ereszkedik s annak balpartján, *Temes-Buttyintól* keletre éri el legtávolabbi *DK.* pontját.

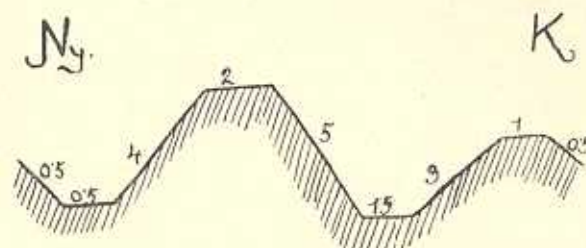
Most újból délre igazodva, a *Klopodia* vizén, a *Perkoszova*, *Nagy-Zsám*, *Ferendia* felé vezető útesomónál átlépve, a *Lazarevič*-pusztától keletre *Germán* alá fut s a *Semnjica* vize után a *Kermeca*-tanya közelében a nagyzsámi utat vágja át. Majd a *Nagy-Szredistyére* vivő út nyugati szélén lassankint ismét *DK-re* hajolva, Kis-Zsám és *Nagy-Szredistye* között ott, hol a *Maros-Ilye-Versecz* délkeleti vasút is *DNy-ra* fordul, a *Nagy-Szredistye-Versecz* közti csatornázott *Nagyrel* nyugati partján, a vasúttal párhuzamosan, előbb azon belül, majd

rajta kívül mind erősebben *DNy*-ra fut, egészen a Temesvárra vezető országútig. Azt átlépve, délre fordul s így a kudvics-versecki hegységet szemmeláthatólag kikerülve, a versecki esatornán át épen a vasuti állomás területén vezetett tovább. A vasút itt jó darabon rája települt. A *Kövecses*-éren alul a *Nagy-Bara* (Bara mare) érintésével a *Réthelyre* vezető mellékút táján s még inkább a podgorányi út elhajlása után mind kitetszőbb lesz. A *Guzina* vízeret Fürjestől keletre érintve, *Parta* községét épen a templomnál szeli át s *Oresac*-tól nyugat felé *DNy*. irányt követve, *Jarek* néven érkezik a homokhegyek *ÉK*. homlokzata alá. Ott a *Bogara micu*-nak újabban szőlőtelepítés alá vett meredekjén 225 méterre emelkedve, *DK*-re fordul s még erősebb lejtéssel ereszkedik a *Gerebencz* felől a *Dumaca* alá vezető *Padina cu Jarca* nevű völgybe, hogy túlfelől ismét ép oly meredekséggel kikapaszkodják. A *Pushatu* homokhegynek *Gerebencz* felőli lankásán a gör. kol. temető mellett, a falu nyugati szélén, a homokfúvások daczára felismerhetjük. Idáig mindenütt azonos szerkezete és alakja lehetett. A töltés 1⁵—2 méter magasra domborul, keleti hosszabb lejtőjét mélyebb sáncz követi, melynek törpe mellvédje is vala. Nyugaton az anyagárok fut. Szántóföldeken, sőt réteken sem őrizte meg eredeti alakját, s egy elláapult töltést képez, melyet az eke, kapa és az ásó évről-évre törpít ugyan, de annyira leforgatni nem képes, hogy emelkedését eltüntethesse s hogy főleg a búzavetésben a sánczolatot mutatkozó dúsabb, de hamarabb is sárguló kalászkok után fel ne ismerhessük.

Legépebb részleteit az északi dombos vidéken, a *Rutka Pojana*-nak a *Maros-Berekszó* és *Béga* köré terjedő nyúlványain, valamint *Oresac*-tól nyugatra, a homokhegyeken szemlélhetjük. Legtipikusabban *Oresac*-tól nyugatra, a Fürjesre vezető mellékút metszési pontján, a *Preste Jarek* nevű dűlőben. Ott a tulajdonképeni töltés nyugati lejtője négy méter, a sáncz 1⁵ méter széles, 0⁵ méter magas. Keletre a mellvéd lejtése 5—6 méter, a sáncz szélessége 3 méter, kifelé a sáncz martja 3—4 méter s 0⁵ méter széles elővéd is látható.

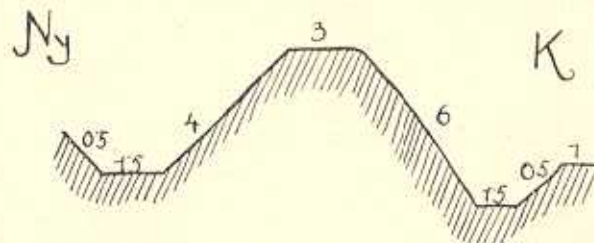
Bennebb a homokhegyek között, a *Padina cu Jarca* nevű völgyben, hol a *La Seceste* meredek oldalról leereszkedő

sáncz a szűk völgyet magas gátként átfogva, rögtön a *Padina cu Fraxin* erdős oldalára kapaszkodik ki, a törpe elővédét szintén megtaláltam ilyenformán (5. ábra):

(5. ábra.) A *Padina cu Jarca* nevű homokhegy oldalán *Gerebencz*-től nyugatra.

A főtöltés koronája itt 2 méter széles, nyugatra 4 méter, lejtése és sáncza 0⁵ méter széles, 0⁵ méter magas. Keletre lejtése 5 méter, sánczszélessége 1⁵ méter, külső emelkedése 3 méter, elővéd háta 1 méter, lejtése 0⁵ méter. Fennebb a keleti elővédtöltés nem vehető ki s még a kesinczi *Rakitovanyánál*, de különösen az alliosi *Makkos*-erdőben mutatkozó tekintélyes részleteknél sem ismerhető az fel. Ott a legépebb szakaszokon 6—7 méter a keleti lejtés, 2—4 méter a korona szélessége, 3—4 méter a nyugati lejtő, 1—3 méter a keleti sánczolat alapszélessége 0⁵ emelkedéssel és 1 elővéd koronával. A nyugati sáncz szélessége 0⁵—1⁵ méter s az emelkedés 0⁵ méter. Átlag tehát így néz ki a szabványszerű töltés (6. ábra):

(6. ábra.) Az alliosi *Makkos* nevű kincstári erdőben *Charlottenburg* felé bejejtőleg.

Griselini térképe a Temes-Ujfalutól *Gerebencz*ig haladó sánczvonalat *Német-Benczektől* *Germánig* ismeri. A *Német-Benczektől* északra következő szakaszcól, valamint a german-

podgorányi déli részletről s a gerebenczi homokhegységbeli szakaszcól tudomással nem bírt. A podgorány-oresaci szakaszt külön tünteti fel s azért Romer Flóris ezt a zárlak-bobdai negyedik vonalhoz vélte később csatolhatónak. Külön vonalnak vette *Griselini* a gerebencz-gajtasolui végződést, s ez tényleg annyira elütőleg vala szerkesztve, hogy valóban más rendszerbe is tartozhatott s nagy okom van azt feltételezni róla, hogy tán nem is egyidejűleg készült a Gerebencztől felfelé Temes-Ujfaluig vezető s imént vázolt vonallal. Épen azért külön fejezetben kívánom ezt bemutatni.

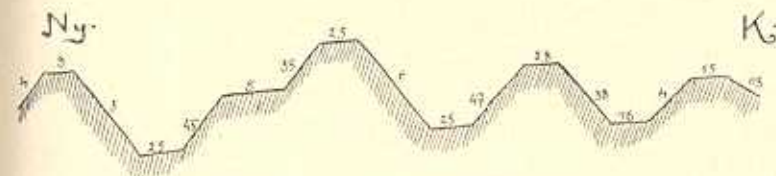
III. A harmadik s egyúttal a fő- és többszörös sánczvonala Marostól a Moravicza torkolatáig, vagyis Vattináig.

A két előbb vázolt sánczvonala kiindulása még a délkeleti felföld vagyis a *Pojana Ruskából* az Alföldre nyomuló dombvidéken kezdődött s az első nem is távozott a magasslatoktól; míg a második csak déli felével, a Temes völgyénél, lejtett az Alföldre s záródása *Gerebene* felett ismét jó magasságban történt. A Temes-Ujfalun alúl 10 kilométernyire következő harmadik sánczvonala éppen *Hideghút* és *Traunau* között már az Alföldhöz számító ellapult dombvidéken kezdődik, s egész pályájával az Alföldet hasítja.

Kiindulását a *Marosnak* egy elhagyott régi ívhajlatánál 124 méter magasságban találjuk. Onnan alig 800 métert halad az áradványi földeken, s azonnal kifut a 158 méter Sonntagsberg diluvialis terrassenak árka mellett, arra a térs fensíkra, mely messze kilátást nyújt úgy a Maroson túl, északra a *Hegyalja* sziklahomlokzata alján tova vonuló világosi mezőkre, mint keletre a *Maros* nyilatában a solymosi várromokig. A szorgalmas lukosság által erősen elszántott Római sáncz, *Römer Schanz* első méreteit a *Traunau*-ra, s úgy nyugat felé vonuló országútnál vehetjük fel; de az sem oly teljes, mint *Allios*tól nyugatra a közlegelőn látható szakasz, a hol azonnal szemünkbe tűnhetik, hogy ez a sánczmű a két előbbitől eltérőleg hármas: sőt keleti elővédjével négyes, s a hol a középső magas töltést a vízfolyás, vagy a lejárási behorpasztja, ott éppenséggel ötös töltésből áll és meglepő szélesre van alapozva. A sánczok száma

rendesen három, sőt a hol a nagy sáncztöltés háta besüppedt, ott szintén négy. Az elrendezés következő: kelet felé 1 méter elővéd, ebből 1 méter lejtő az 1—2 méter szélességű sánczba. Ez az első rendes sáncz. Ebből 3 méter emelkedés az első védőtöltésre, melynek koronája 2 méter szélességű. Ebből 3 méter lejtés a 2 méter széles második sánczba. Ebből a nagy töltésre 6—8 méter emelkedés. Ezen védőtöltés úgy van alkotva, hogy 2—3 méter szélességű töltéshát mögött egy 7—8 méternyi lejtős padka következik. Ezen lejtősséget sok helyen út gyanánt használják s a téli hó, az eső vize annyira koptatja, mossa, hogy az közepén besülyedvön, úgy néz ki, mintha kettős sáncztöltést képezne. Így látjuk *Allios* körül is s a valódi alakzatot lennebb, *Bruckenu* kinestári erdejében szemlélhetjük legszebben, hol ember, állattól védve, a fák növésetől keveset szenvedett. Ezen, az őrség számára illetéknép mellvéddel és sétalépesőzettel ellátott s még a leg-erősebb leszántás után is bogárhátasan feldomboruló töltésről a szabványszerű harmadik vagy a behorpadások folytán támadó közbeeső sánczolatokkal negyedik sánczba 5 méter a lejtő s a sáncz szélessége 2—3 méter. Abból nyugatra 5 méter a kiemelkedés.

Ezen számadatok következő formáját adják a keresztmetszetnek:

(7. ábra.) A harmadik római sáncz típusa *Allios* alatt a közlegelőről.

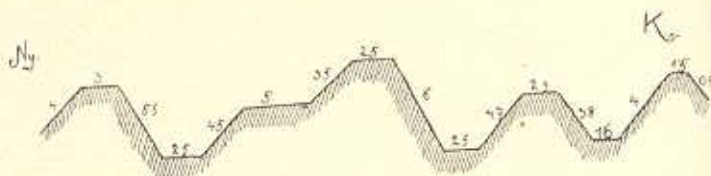
Az alapátvolság 50—55 méterig terjed, úgy hogy a sánczrendszer teljes részletei egy közepes pályaudvarét túlhaladja.

Ez a sánczvonala tehát mindenképen különbözik a két előbbitől s már tekintélyes szerkezetével elárulja, hogy amazoknál fontosabb szerepre is szánták. Hogy mi volt ezen szerep? miként töltötte azt be? ez alkalommal nem szándékozom azt fejtegetni, minthogy ezen kérdések kívül esnek mai tanulmá-

nyom szűkebb körén. Itt csupán rá akarok mutatni a szerkezetnek eme mindenesetre nagy figyelmet érdemlő sajátosságára, melyet elődeim alig vettek észre s melynek behatőbb méltatása sokat önkényl megfejlhet a sánczokhoz fűződő kérdésekből is. Egyelőre érzük be tehát ezen nevezetes felfedezés jelzésével s haladjunk tovább a sánczvonalt vázlatos ismertetésével.

Az irányvonal hovatovább mind erősebben DNy-ra hajlik, főleg *Allioson* alul, hol a leszántás miatt alig vehetjük már ki a jelzett szerkezetet. *Máslaktól* nyugatra hasonló állapotban halad el, úgyszintén *Fibisnél*, hol a Szécsányra vezető út metszésénél hármastöltés és sánczolat tűnik szemünkbe. Sokkal épebb a bruckenai felső erdőben, hol a sáncz- és töltéssorozat mindenike annyira ép, hogy egykori kinézését ebből könnyen restaurálhatjuk. A hármastöltés és négyestöltés, közepesen a mellvédés töltéssel kitűnően megkülönböztethető. Méretei nyugatról keletre: I. töltés: emelkedés kívülről 4 méter, koronaszélesség 3 méter, beesés az I. sánczba 5°, sánczszélessége 2°. II. töltés: emelkedés 4°, a járó lépcsőzet 5, emelkedés (mellvéd) 3°, felső töltéskorona 2°, lejtés a II. sánczba 6, sánczszélesség 2° méter, emelkedés a III. töltésre 4°, töltéskorona 2°, lejtés a III. sánczba 3°, sánczszélesség 1°, emelkedés a IV. töltésre 4 méter, töltéskoronája 1°, külső lejtő 0° méter.

A keresztmetszet képe tehát ez:

(8. ábra.) A második, vagy nagy római sáncz átmetszete a bruckenai kincstári erdőben.

Épen *Bruckenu* felett a *Römerschanz-Ackerfeld*-dűlőn ér ki sánczunk a kincstári szép erdőből s a *Berekszó* és *Mátka* (vagy *Valea Magiarosului*) közt mindjobban keskenyülő diluviális hegyháton erős DNy. irányzattal a *Darvas*-erdőnek vág, a hol ismét igen jól látszik. A csernegyházi erdőn át a

szántókra már Jarkul néven érkezve, a *szőlőskerteket*, majd *Csernegyház* községet közepén hasítja s a templommal szomszédos utcán fut ki a határra, hol a nyugatra forduló *Berekszó* patakát átlépve, a kincstár által a *Vadászerdő* irtásából létesített Új-Szentes telep mögött (nyugatra) elhaladva a temesvár-gyárvárosi szőlőskerteknél, az útkaparó lakásán felül (észak) szeli az aradi országutat s erősen lekopva, a kisbeeskereki utat ismét az útkaparó lakásánál átszelve, a Mehala városrészt érintve, a józsefvárosi pályaudvar táján éri el legnyugatibb sarkát. Onnan délre fordulva, a hármastöltés elhagyásával a Józsefvároson, *Béga-csatorna* út, kijut a verseczi országúthoz s azt átlépve *Szabadsfalú* irányában, a *téglagyár* épen belőle nyeri a város nem nagy dícsőségére, legjobb anyagát. Itt ismét igen szépen feltárul egész profilja s fajó szívvel szemléljük, hogy egy gazdag, művelt város tőzsomszéd-ságában ipari élelmesség áldozatául esik hajdankorunk ama maradványa, melyre a városnak épen büszkélkednie kellene.

Ezen úton túl *Kiszoda* előtt ismét szembejön a DK-re hajolva, jól kitetsző domborulattal hasít a szántókon, majd a *ság-parácsi* útelágazásnál a *báziási* vasútvonalon át s az *Ikloda*-pusztán Ság alá érkezve, a *Temes* terjengős holtágain a ligeti erdőbe s onnan a falu legelőjére érkezik. Itt ismét kitűnőleg meg van tartva s méretei, fényképei mintaszerűek, a mint *Téglás József* tanár szívesen vala felvenni. *Liget* községén áthaladtában erősen DK-re igazodik s a *Temesen* át, *Zsebelyt* keletre kikerülve, a lieblingi utat a *Mira*-pusztánál metszi. Onnan kezdve dél felé igazodva, a *Sipetre* vivő utat is átszeli s *Folya* alá fut s a helységtől nyugatra az utat elhagyva, többé-kevésbé kitetszőleg követhetjük a szántókon a *Missiőpuszta* irányában, a *vojtek-bogsáni* vasúton, majd a *birdai* úton le dél felé. *Opatica* keleti részén, a *Timár*-tanyánál belejt a *Birda*-csatorna mellé s ott a legelőn, majd az omári kincstári erdőben nagyszerűleg meg van tartva s épen azért újabb fényképezést és méréseket eszközölheténk *Téglás Józseffel* rajta. Az időközben irtás alá vett erdőből a *Dercsényi*-malomnál a *Berzava* vizén átlépve, már csak roncsalékait találhatjuk *Brestye* keleti felén a falu és az omori tanya közt. Így halad DK-re s a *Moraviceza* vizének magas partszegélyét

Dezsánfalván felül elérve, a völgycsatornával párhuzamosan *DNy*-ra fordul s a járási út is ráépült. *Dezsánfalva* felett így elhaladva, *Német-Sztamora* és *Moravicza* között vágja a verseczi országutat. Majd a bázisai vasutat is átszeli s a Vattinára vezető útból nyugatra kiválva, Vattinától pár száz méter távolságban a Vattina, Nagy-Margitta, Zichyfalva között az alibunári lápvidék lecsapolása után fennmaradt *Obrevač* nevű lápos tó partján egyszerre vége szakadt.

Az alibunári mocsár még Griselini 1776-ban készült térképén is oly tekintélyesnek van az 1763, 1766 és 1769-beli lecsapolások daczára rajzolva, hogy azon át ilyen földművet nem feltételezhetünk. Ha volt valami folytatása, azt a ma hírében is alig élő s Zichyfalvához hasonló, virágzó községek helyén létezett *Hancsa* és *Alibunár* mocsár között, Szent-Mihály, Szent-János felé Margittáig terjedt vízmentesebb földháton feltételezhetnők. Itt azonban másféle módon segíthettek magukon a sáncz tervezői, s egyelőre be kell érniünk azzal, hogy a *Hülegkut-Tranau*-tól kezdődő többszörös sáncz- és töltésvonalnak délnyugati záródását a *Moravicza* vizének a mocsárvidékbe torkolatánál, a vattinai *Obrevač*-tó partján kijelölhettük.

Griselini ezt a vonalat több apróbb szakadással *Omoron* alul a *Moravicza* partján fejezi be s az onnan *Dezsánfalva*, *Moravicza* irányában *Vattináig* terjedő végső szakasz az ő korában már úgy elenyészett, hogy a telepítő mérnökök figyelmét is elkerülhette.

A hatalmas sánczmű, mely több pontján, mint az *omori* erdőben, *Opatiea* felett, *Ligetnél a legelőn*, a temesvári téglagyárnál, Csernegyházán a *Darvasban*, *Bruckenaunál* a felső erdőben, *Alliosnál* méltó bámulatunkat kelti fel, szintén földmű, melyben semmi erősítő kötőanyagot, gerendázatot, czölöpművet nem találtam. Csupán a bruckenaui erdőben és Csernegyháza alatt vettem észre az ágyazatban kavicsréteget. De ezt is ott helyben a sánczokból kapálhatták fel s nem vitték idegen helyről. Kapunyílásokat, átereszeket pontosan megkülönböztetni alig lehetséges, mert számtalan átvágásaiból az eredetű és az utókor készítményeit megkülönböztetni alig lehetséges. Az erdei részeken, hol legépebb s a közlekedés legkevésbé

bántja, megfigyeléseim daczára szabványszerű átjárókat nem vehettem észre. Hogy ilyeneknek lenni kellett, több mint bizonyos, mert hisz ily hatalmas töltésen keletről nyugatra s megfordítva, a békés felek átjutását valamiként csak biztosítani kellett. Ezt a mai vasúti feljárók módjára is eszközölheték volna; de ennek némi nyomait mégis felismernők, ha csak egészen hídformán, fából nem építik vala, a mire anyagot az akkori mocsaras területeknek gazdag tölgyesei kétségen kívül bőven szolgáltatathának.

Ezen feltevések továbbfűzése azonban kívül esik szintén mostani feladatomban körén, a mikor csupán a helyrajzi viszonyokat tűztem magam elé.

Térjünk vissza tehát újból a Maros mellé s vizsgáljuk az onnan kiinduló következő sánczvonalat.

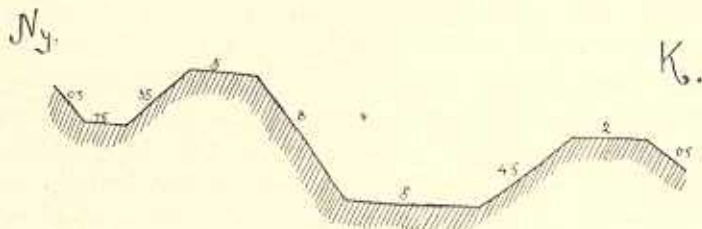
IV. A negyedik, marosparti sánczvonaltól Zádorlaktól, illetőleg Német-Szent-Pétertől a Berekszó-Béga vizek egyesüléséig, Német-Bobda községeig.

Mint hogy az eddigiekből láthatólag az itt vázolt sánczrendszer lépcsős egymásutánban sorakozik a *Maros* partján keletről nyugatnak haladólag, azért hátrább kell juttatnom tárgyalási sorrendemben a Duna közelében, a második és harmadik sánczszorozat szomszédságában következő homokvidéki sánczokat s újból a Maroshoz térve, folytatjuk szemlénket. Griselini térképe Aradtól délre, Zádorlaktól Vinga, Monostor közt, *Barátháza*, *Kis-Beeskerek* irányában tüntet fel egy erősen délnyugatnak igyekvő római sánczot, mely a régi Béga jobbpartján, Bobdától le Melenczéig és fel Nagy-Kikindáig elterjedt nagy lápig vezetett volna. Ezt a vonalat ilyen alakban megállapítani nem tudtam s saját közvetlen észleleteim eléggé meggyőzhettek a felől, hogy miután még emlékezete is elhomályosult az egykori sáncznak s azt kinyomozni a helyi érdekltség felkeltésével lehet, azért *dr. Sobeszlha Károly kir. tanácsos*, *Temes megye kir. tanfelügyelője* szíves vala a tanítói testületek közreműködésével szintén nyomoztatni. A sáncz tehát további vizsgálatot igényel, *Romer Flóris* is felrajzolta 1875-iki térképére, sőt északon is biztos folytatását jelzi s

délre *Német-Szamoráig* nyújtja, a hol az imént bemutatott harmadik sánczolat halad.

Az Araddal szomszédos Zádorlakon túl, két községgel alább, *Német-Szent-Péternél* sikerült egy *Griselini* által nem észlelt sánczolatot megállapítanom. Ez a vonal a hidegkútrautaitól nyugatra 35 kilométernyire, tehát jó egy napi járatra, a helységen alul s Pécskával átellenben, épen az *Aranka-ág* 15 méternyi magas löszpartján kezdődik. A szomszéd *Fönlaktól* a Marosból kiágazó *Aranka* és a Maros által képezett szigeten van a híres *Bezdin* kolostor terjedelmes birtokaival s még áll a római sánczon az 1740-ben felállított latin-szerb nyelvű *határkö*, melylyel a *talárok* egykori *szénafüves rétjét* a szerb barátoknak birtokba adták.

A szentpéteriek szőlőjéből az úgynevezett *Wolfsbergen* kezdődő sánczmű egy főtöltésből, két melléksánczból s keleten törpe elővédből épült. Anyaga a közelből kiásott lösz, melyet erősen ledöngölhettek, mert most is szilárdan összetart. A szőlők egy részét a phylloxera elpusztítván, szántóul használják, s ott vehették a legteljesebb mértéket is. E szerint a keleti védősáncz oly széles, hogy kocsival hajtathatánk benne. A töltés is hatalmasan feldomborul s 1³ méter mélységű keleti árkaiból alig látunk tovább. Keleti elővédje is jelentékeny. Méretei nyugatról: sánczlejtő 0⁵, szélessége 1³ méter, emelkedés 3⁵, töltéskoronája 5, lejtése a keleti sánczba 8 méter, keleti sánczszélesség 5 méter, emelkedés 4⁵, sánczdomborulat 2 méter, lejtés 0⁵ méter.

(9. ábra.) A legnyugatibb sánczvonala átmenete az *Aranka* partján, *Német-Szent-Péter* *Wolfsberg* nevű szőlőjében.

Ezen szerkezet a második, vagyis temes-ujfalusi vonalára emlékeztet legjobban. Így halad 0⁵ kilométernyire dél felé, át

a munári úton, Kis-Szent-Péter felé. Ott azonban a szántókon nem találtam biztos nyomait s az újabb telepítésű népnél neve is kiveszett. Első jelét *DK.* felé, a *Mittelfurón* át, *Kis-Szent-Péter*, *Majláthfalván* alul, *Kétfél-Monostor* között találjuk. Innen az irány délre, *Baraczháza* mellett, a *Ritul Lisului* vizenyős réten át halad arra a verőfényes hátra, mely *Kenéztől* keletre *Hodonyig* a mocsaras monostori árok és a *hodonyi Valea mare* között 115 méterjével, a mélyebb vízjárta területen 10–20 méterrel is túlemelkedik. *Kenéztől* keletre, *Hodony* felé, a *Jarcul* nevű töltésmaradvány képez a két község közt határt s róla nevezik el a dűlöt is. Itt *DNy.* felé haladt a sáncz, melynek csak főtöltését ismerhetjük fel, melyet mezei útul használnak, a többit leszántották. Alkalmos méretét nem is vehettem.

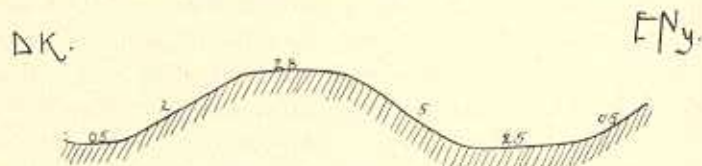
Így halad át töltésvonalunk *Új-Bessenjő*, *Schanzgraben* határán, *Kis-Beeskerek*, *Cerna bara* mocsaras lapjának nyugati szélén a *Billéd* felé szivárgó *Fekete-víz* (*Schwarzes Wasser*) árkan, majd a nagyszentmiklósi vasúton, a *Sugavica* mocsaras területén, a 88 méteres *Kaiserhügel*től keletre, a *parlogi* (parlag) dűlön, délre fordulva a *Dreihotterhügel*től keletre átvezet a róla elnevezett beregszói *Jarcul* nevű szántókon s a temesvár-szegedi vasutat szelve, a *Moghila mare*, *Slatina* dűlőkön *Német* község és *Bobda* közt, ott hol a *Berekszó* a régi *Bégával* egyesül, véget ér. Ezen alul, délebbre sehol nem találkozunk vele s *Römer Flóris* térképe önkényes kiegészítésére semmi támpont nem kínálkozik.

V. Még egy nyugatibb sánczrészlet *Kenéz*, *Varjas*, *Perjámos*, *Egeres*, *Sárafalváig*, *DK.*-ről *ÉNy.*-ra.

Az 1902. évi augusztus hónapban *Varjasra* utazva, ott *Kelemen Mihály* és *Kertész József* tanítókkal igyekeztem a község alatt már dr. *Sebesztha Károly* kir. tanácsos értesítése szerint biztosra vett sáncz alakjáról és irányzatáról tájékozódni.

A csinos helységtől délre, a községi legelőn valóban találtunk is egy eléggé kidomboruló töltésvonalat, mely *ÉNy.*-ról *DK.*-re irányul és védősánczával *DNy.* ellen fordul. A német telepések *Römerschanz*-nak hívják.

A falusiak a jól megüledett, dögölt töltésből útesinálásra és tüzhelyre földet vágnak. Állítólag emberi vázrészeket, vasesékányt, vaskarikákat, nyilakat találtak benne. Alakját a következő vázlatból ítélhetjük meg:

(10. ábra.) A Varjas alatt DK.-ről ÉNy.-ra átvonuló római sáncz nevű töltés átmetszete a közlegelőn.

Folytatását ÉNy.-ra, a falun kívül, a Szlatina vizenyős területén, a tégláégető felé, a hol a vasút a perjámosi út mellé szegődik, felismerhetjük. Ott áthatol az úton és vasúton. Iránya *Perjámos* keleti szélének néz. Azt át kellett vágnia az *Arankával* együtt, mert Szerb-Szent-Péter és Egeres között, az egeresi határon vágja az Egeresre vivő utat és Sáralfalva felé, a *volt gróf Gyulai-tanya* irányában *Troján* néven emlegetik. Itt záródhatott a Maros partjához.

Dél felé Varjas közlegelőjéről a németek pótkertjeibe hatol, onnan a *Roszičeva bara*-n át, a biledi utat szelve, a *Bila Zemlja* határán érkezte *Kenéz* falu *Pákács* határába, Biledén alul nyoma vesz, és Griselini valószínűleg a keletibb és Kenézen túl Hodony felé levezető sánczrészlettel tévesztette össze, habár azt is megtartva, még egy nyugatibb szakaszt örökített meg Billédától a Schwarzes Wasser (Crna bara) árkától délnyugatra épen Kis-Jécsáig.

Az a részlet, a mit én *Varjas*, *Perjámos* és *Egeres* körül láthattam, kétségen kívül mesterséges földmunka, védelmi mű; de teljesen elűt az elébb leírtak rendszerétől, melyek határozottan északdéli irányt követnek s kelet felé fordulnak védelmi arculatukkal is. Ez a sánczrészlet kevésbé magas mint a lippai, temesujfalusi és németszentpéteri. Irányvonala olyszerűleg halad északnyugatra, mintha a Marosnak ezt a szögét akarták volna délnyugat felől biztosítani. Épen azért csak a teljesség kedvéért említem fel ezt a vonalat is és most térjünk át *Alibunár vidékére*, a gerebencz-deliblati homokvidék sánczaihoz!

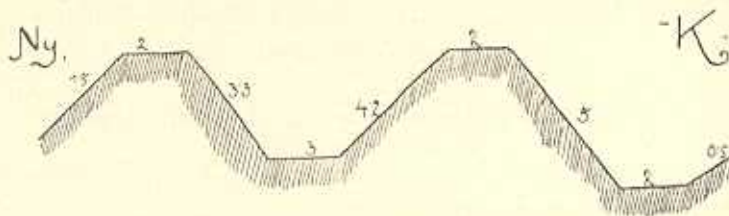
B/ A GEREBENCZ-DELIBLATI HOMOKVIDÉK VÉDŐSÁNCZ-RÉSZLETE.

I. A gerebencz-gajtasol-karastorkolati sánczrészlet.

Annyira elűtő jelleget ölt a Temes-Ujfalutól fennebb levezetett sánczvonala *Gerebencztől* kezdve, hogy az onnan délre haladó szakaszt ez alapon külön kell választanunk. Minthogy pedig az innen nyugatra, Deliblatig és fel északra Alibunárig, hullámzó homokvidéket három oldalról, t. i. keletről, északról és nyugatról találtam elsánczolva, e szerint is kívánom azok rövid ismertetését előadni. E szerint először lássuk a keleti sánczszegélyt *Gerebencztől* lefelé.

Mint fennebb kimutattam, az *Orsacról* a homokhegység északi párkányzatán felkapaszzkodó római sáncz, vagyis *Jarek*, a tetőn át a *Puscatu-hegyig* megtartja egyszerű jellegét. A gerebenczi temetőhöz emelkedő részlet azonban már többszörös, s ha itt nem bírjuk is a sok kerékvágást kimélyítő szélfúvások miatt épebb részét, lennebb, a szomszédos *Gajtasol* mögötti közlegelőn, az úgynevezett *Orlováton*, párszáz méternyi hosszúságban egész világosan láthatjuk, hogy két, majdnem egyenlő magasságú töltést képez a keleti kis elővéden kívül s a két főtöltést 1.5 méter mélységű sáncz választja el úgy, hogy alig látszik ki abból a felnőtt ember is. A keleti mellvéd előtt még mélyebb, egész 2 méterig mélyedő sáncz vonul. Ezt a sajátosságos formát sehol egyebütt *Gerebencztől* északabbra nem találjuk meg s ez itt oly határozott s akkora vonalon jelentkezik, hogy minden esetlegességet kizáró bizonyossággal megállapíthatjuk létezését. Homokfuvásról szó sem lehet, mert a legelő feltöretlen talaján még a keréknyom sem hatol mélyebben le, s oly hosszú szakasz áll előttünk különben is, mely minden mellékes alakulás zavaró beavatkozását kizárja. Tisztán és határozottan tervezett és gondosan kivitt sajátos szerkezet ez, melynek előidézése okaira azonban ez alkalommal, mikor inkább az alakbéli eltérésekre szorítkozunk, kiterjeszkedni nem akarok.

Az Orlovat közlegelőn a szóbanforgó kettős sánczmű ilyen keresztmetszetet mutat:

(11. ábra.) Az Alibunártól északra, Vég-Szent-Mihály felé, a hajdani moesár szélén látható külön római sáncz épebb része a keleti szárnyon.

A gajtasoli közlegelőről mindenütt a falutól nyugatra kukoriczaföldekre fut az itt batározottan déli irányt követő *Jarek*, majd a szintén tőle elnevezhetett *Dragusa put* nevű legelőt hasítja s behatol a fehértemplomiak által a homokbuczkák szélén létesített szőlőskertek közé, hol a megmunkáltatás erősen kiforgatta eredeti physiognómiájából. *Dsida Lajos* fehértemplomi városi főjegyző és *Glazer* odaváló polgár szőlői előtt találtam még fényképezni való épebb részletet, s így haladt a *Jarek* párhuzamosan a *Karas* kanyargásaival, mind délebbre a homokmagaslátok közt a Duna áradásos partszegélyéig. Ezt a záródást azonban 1901 augusztusában Téglás József tanárral és 1903 augusztusában is Querfeld Konrád városi tanácsossal hasztalan nyomoztam, mert itt, hol a közel *Báziásnál* kezdődő aldunai szoros torkából előtörő *Kossova* szele a legközvetlenebbül éri a homokbuczkákat, tomboló dühe is legerősebben érvényesül s az irányvonalára akadályul feszülő töltésbe ütközve, azt rég maga alá temetheti. A Böhm Lénárt által a *Karas* torkolatától gyűjtött sokféle eszköz és konyhahulladék tanúsága szerint erős védelmi pontnak kelle itt léteznie s nem minden alap nélkül hozhatjuk kapcsolatba ezen régészeti leleteket az oda irányuló sánczvonala egykori munkáival, illetőleg védőivel.

Ezzel konstatálhatjuk azt is, hogy míg az első, keleti sánczvonala szakadozott részleteivel a Dacia felé az Alföldre vezető völgynyílásokat a Berzováig, a fő védvonal előtt vala hivatva külön is fedezni, a verseczi szigethegységnek az Alföldbe

ékelődő elhelyezkedése ezt a külön intézkedést a Dunához közelítőleg feleslegessé tevő, és sem a *Karas*, sem a vele szomszédos *Néra* völgyén, az oravicza-szászskabányai meredek szirt-homlokzat ellenében ilyen elővédet nem tartották szükségesnek vonni; de annál gondosabban körülzárták a homokvidéket s itt az elővéd szerepét is a gerebencz-gajtasoli többszörös sánczrészlet töltötte be.

Lássuk most már a homokvidék északi zárlatát Alibunár közelében.

II. A homokterület északi védősáncza Alibunár és Vég-Szent-Mihály között.

Míg az eddig vázolt sánczok mind Temes megye földjét híresítik el, most egy kis szakasszal a szomszédos Torontálba jutunk át. Alibunár a róla elnevezett, a valóságban azonban alig létező, mert szerencsésen lecsapolt moesaras terület *DNy.* sarkában viruló szép község és hatósági központ. A verseczkubini vasúton érkeve, az állomásról magas löszpart lejtőjén érkezőnk a csinos helységbe, melytől északra a Nagy-Margitára, illetőleg Vég-Szent-Mihályra vezető járási úton alig 7 kilométernyi távolságban egy rövidebb s egészen önálló római sánczot találunk, melyet a szerb és oláh nép *Jarek*-nek nevez.

A *DK*-ről, vagyis az alibunári láp egykori szélétől nagyjában *ÉNy*-ra haladó hatalmas töltés épen keresztben fekszik a járási út előtt, úgy hogy annak nagy nehézséggel sikerül átjárást vágni be. A Vég-Szent-Mihályra, illetőleg nyugat felé, Háresára igyekvők azonban párszáz méternyire a *Jarek*-en haladnak s azután térnek le arról. Ujabbán egyenesen anyagraktárnak használják s közigazgatásunk jellemző elnézéséből a *Jarek* jól letiprott, megkeményedett agyagtömegét kivágyva, azzal töltik a feneketlen sárba merülő közeli útrészleteket. Ez a sajátos használat azonban szemlátomást károsítja becses emlékünket, s nagyon is indokolt volna, ha *Torontál megye* alispánja szíves volna módját találni annak, hogy a megye dícsőségére tovább is épségben szemlélhessük ezt a közel két évezreden át annyi nép s épen vad nép által megkimélt őskori maradványt, mert az én közleményemmel

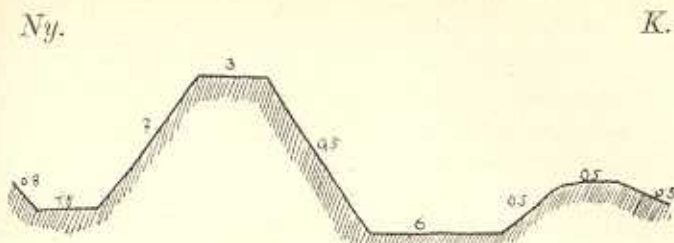
aligha zárul le annak históriája s érdemes volna másoknak is lehetővé tenni ennek továbbtanulmányozhatását.

A Jarek az alibunári Nagyrétről, vagyis az egykori mocsár medenczéjétől északnyugatra 3⁵ kilométert halad egyfolytában. A mint Vég-Szent-Mihály felé északra lekanyarodik a mellékút, a római sáncz is északabbra igazodik, a *Cadina bara* nevű mocsaras területen még 1⁵ kilométert haladva, egész az *Izlas* nevű vizenyős területig. Így összes hosszúságát 5, legfeljebb 6 kilométerre becsülhetjük.

Itt a lápos térségen, teljesen izoláltan elhelyezve, valóban rögtön előnkbe tárul rendeltetésének czélja. A kezdőpont 79 méteres magasságával egyező a végződés, a gátat átlépőt jelentő s alkalmasint épen a Jarekre vonatkozólag elnevezett Izlásnál is. Középen a leghátasabb szakasz 84 méterre emelkedik. A Jarek által átfogott köz úgy látszik ősidóktól fogva felülemelkedett az elmocsárosodáson és *ÉK*-re *Szent-Mihály*, *Szent-János* irányában *Margitáig* egy természetes áthidalás választá el az alibunári lápot a ma névleg sem létező *ÉNy*-i Illanca-mocsártól.

A *Jarek* ezt az áthidalást zárja el s a két tó között fogja épen át, minélfogva nem bajos megállapítani, hogy *ÉK*-re, vagyis Versecz és a daciai hegyek felől volt hivatva fedezni a déli homokterületet, mely úgy látszik a Duna balparti védelmében kiváló fontossággal bírt s nagy hihetőség szerint a jobbparti átellenes Kostolač fedezésében is szerepet teljesített. A Jarek a legtöbb helyen kellő épségben szemlélhető még s csak *DK* szárnyát pusztítja a szántás, közepét az útesinálók önző mestersége. Árkait vízfolyás szélesíti. Északi felének oldalait gyeppel védi s itt mérhettem meg legjobban. A főtöltés itt legmagasabb, az elővédet lejárták, eltörpítették, mert eredetileg is mállekony lápföldből készült vala, tehát kevesebb ellenállással is bírt.

Nyugaton 0⁵ méteres lejtés az 1⁵ méteres sánczba, melyből 7 méterre emelkedik a 3 méter széles koronájú főtöltés. Ez kelet felé 9⁵ métert lejt a 6 méter széles sánczba, mely ismét alig 0⁵ méterre emelkedik s törpe elővéddel bírt. Átmetszete tehát a következő:

(12. ábra.) Az Alibunártól északra látható római sáncz nyugati feléből vett átmetszet.

Alakja, szerkezete egyaránt elárulja, hogy *ÉK* ellen készült s a fent vázolt tóközi bejárat vala hivatva elzárni *Margita-Szent-János* felől.

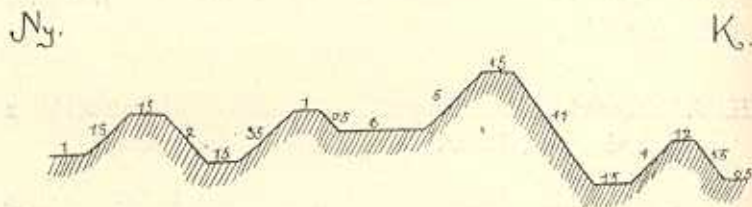
Ily értelemben ama sánczvonaltartozékát, mintegy előőrsi állomását képezé, mely 8 kilométerrel délebbre, Alibunár mögött kezdődik.

III. A homokterület nyugati védősáncza Alibunártól a Dunáig, vagyis Kubinig, a régi Keve váráig.

A Damjanics János veressapkásai által 1848-ban megostromolt *Alibunár* városias kinézésű házsorai közt délre kikocsizva a vasuti viaducton túl a meredek löszpartra a *Veliki dol* (Nagy árok) és a valamivel rövidebb délkeletre eső 137 méteres *Hunka Dosi* mély bevágódásra vezetnek ki. Akármelyiken haladjunk ki kettőjük között, egészen a meredek löszpart szélén találjuk meg a vasuti állomástól alig félkilóméterrel keletebbre annak a hatalmas sánczműnek kezdetét, melyet *Jarek*, *Römerschantz* néven emleget a föld népe, s mely a legépebben átöröklődött korunkra, miglen a versecz-kubini vasut tervezői el nem taszították, sőt részben meg nem semmisítették.

A *Bostanistye* nevű határrészen a *Veliki dol* keleti martjáról *DNy*-ra irányuló Jarek első tekintetre emlékeztet a harmadik, vagyis *hidegkút-vattinai* többszörös sánczra. A három töltés közül a középső nyugati felén itt is mutatja azt a lépcsőzetet, mely nyilván az őrségállás mozgó helyét

képezé, s melynek mellvédje egész határozottsággal felismerhető. A három töltésdomborulat között két tekintélyes sánczolat mélyed; míg a szélső előárkokat a homokfűvás annyira kiegyengette, hogy alig ismerhetjük fel egész biztossággal. Méretei mindjárt itt az elején következők: nyugatról 1 méter anyagárokból 1⁵ méter emelkedés első töltésre, melynek koronája 1⁵, lejtés a sánczba 2 m., sánczszélessége 1⁵, emelkedés a középső nagy töltés külső széléig 3⁵, ott a párkányszélesség 1, a becsés 0⁵, az őrség tere 6, mellvédemelkedés 5, koronaszélesség 1⁵, külső lejtő 11, sánczszélesség 1⁵ emelkedés a harmadik töltésre 1, koronaszélesség 1², keleti lejtő 1⁵, külső-anyagárok 1⁵ méter. A töltés homlokzatán kihaladni alig lehetséges, oly meredek s oly síkká teszi az itt tenyésző homoki fenyér. Átmetszete a következő:

(13. ábra.) Az Alibunárról Kubin (Keve) felé, a homokhalmok nyugati szélén haladó nagy római sáncz átmetszete.

A mint a *Veliki dol* bevágódása törpülni kezd, felső részén áthalad a *DK*-re igazodó Jarek, melyhez csakhamar csatlakozik a Deliblatra vezető községi út is, jó ideig a nyugati sánczot követve, majd mikor a vasút is a sánczhoz kanyarodik átesapva a keleti oldalra Leánykút (Fontina feti) állomás előtti őrházig, hol a nyugati oldalra kerül s ezt követi Mramorak irányában addig, míg a vasut ismét eltávozik *DNy*-ra Bavaniste felé, a mikor kétszer a keleti oldalra kerül rövid ideig át, de Deliblát előtt a hegylejtőn ismét nyugatra szegődik.

A római sáncz a *Rosu* nevű tanyáig a *DK*-ről *ÉNy*-ra előnyomuló nagyobb homokhalmokat kerülve, *DNy*-ra hajlást mutat. Ott éri el 155 méteres, legnagyobb magasságát is. Innen egyenest *D*-nek vág; de a homokfűvások elhelyezkedése kisebb-nagyobb irányváltozásokra kényszeríti helyenkint. A felület

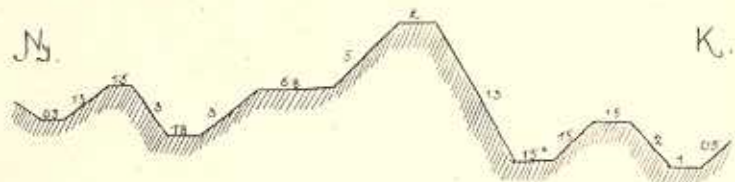
szintáji változásai is befolyásolják haladását. Így a Rosu-tanyától a homokfűvások közeiben támadó s a tengeri (kukoricza)-termelésnek különösen kedvező mélyedésbe lejt, 142 méterig süllyedve. Onnan az *Orlovat mare* határrészen, hol az Alibunárról Petrovoszellőra kanyarodott vasút visszahajolva, becses sánczunkat részben magába olvasztja, részben töltés anyagául az építéskor barbárul megrongálta, nyílegyenesen 150 méterig emelkedik töltésünk, úgy hogy a hirtelen kaptatón rajta kikocsizni alig lehet. Ettől a találkozástól 100 méternyire nyugati szélét leszelte a vasút; majd láthatjuk az egykori munkásoknak a töltésbe vájt lakásodút. A következő őrház előtt áthasítja a vasút s a keleti oldalra kerülve, valamivel jobban kíméli. A légköri csapadékokat a Duna felől bővebben hordják már itt a szelek, mert míg az északi félen Alibunár felé 1901 augusztus 22-iki bejárásom alkalmával a fűtenyészet le vala perzselve, itt a római sáncz árkában és oldalán zöld gyepfoltok üdesége lepott meg Téglás József fényképező és mérő-kisérőmmel együtt. A Dolováról Alibunárra vezető út csatlakozásánál erős szög alatt *DK*-re fordul a Jarek, mintha a homokhegyek sorakozása szabta volna meg irányát. A 160 méteres *Csibuk*-hegy előtt a második dolovai út is csatlakozik mely bevezet a homokhegységbe s azon át Károlyfalvára. Itt a vasút 50—50 kilométeres oszlopa között a vasút ismét bele-vágódott s a homoki erdőültetvényekhez közelít a római sáncz.

Leánykút (Fontina feti), vagyis a dolovai állomástól a vasút a keleti oldalra kerül és követi a római sánczunk mind erősebb *DK* felé igazodását. A magassági szintáj 147—153 méter közt hullámzik, s tágabb kilátást *Mramorak* irányában kezd mutatni, hol a marhahajtó utak s a Grebenač felé átvezető, de voltaképen csak két keréknyomból álló út érintésénél egyszerre kibontakozik előttiünk a szerbiai Dunapart vidéke. Emitt szemben *Kostolac*, a rómaiak *Viminaciuma*, hol Traianus Dacia ellen hadait összegyűjté, a *Mlava* szűk nyilatában. Odább a Morava főágánál a középkori *Kulič* romjai, s a municipium és castrum *Margum*, a mi *Kubinunk* ellenerődítménye. Fennebb a *Morava* mellékágának, a *Jesavának* beszakadásánál a mi történelmünkben is annyiszor szereplő Semendria, a mi *Vég-Szendröknöknek*, az enyészettel most is dacoló tor-

nyos vára, s a hátrább, már Belgrád hollétét jelző *Acala*, hol a rómaiaktól hajtott higany- és ólombányákat napjainkban is golgozzák, mind egyszerre kibontakoznak a szemlélő előtt és szinte önkénytelenül érzékeltetik azon fontos szolgálatot, melyre a kutatott *Jarek* éppen ezen festői háttér biztosításában egykor hivatva vala.

A nagyszerű panoráma lebűvölő hatása pár percze elvonja figyelmünket a sáncz szemléletétől, s még az egyszerű alibunari szerb földműves is, kit kalauzolásunkra rendelt ki a főszolgabíró, álmélkodva felejtí ott tekintetét, s csak a belgrádi hegyek mögé süllyedő nap megpillantásánál kezd sietésre nőgatni, hogy a deliblati veszedelmes szakadékokat még világosság mellett érinthessük. A vasut Mramorák alsó széle irányában a 144 méternél hirtelen átkanyarodik a Római sánczon, hogy Mramorak-Deliblat állomás után egy nagy ívhajlással *Bavaništet* is felkereshesse. A 144 méteres elhajlástól még mindig *DK* felé igazodólag gyorsan lejt a *Jarek Deliblat* felé, miközben az út is átkerül a nyugati oldalra, hogy pár száz méterrel odább ismét visszakerülve az *Obzovik bara* árka alatt térjen ismét a nyugati szélre, a hol *Deliblatig* meg is marad. Itt a vasuti elválás után a kincstári erdősítés határmérgyékéül is felhasználják töltésünket részben, sőt az erdőségbe is bevágják, s ott az új erdőőr ház előtt vonul el éppen. A kincstári erdőgondnokság mindenestre kimélettel fogja óvni ezt a szép részletet, mely fényes tanúbizonysága annak a nagy tevékenységnek és culturának, melynek a földművelésügyi ministerium jóvoltából ma oly szépen erdősülő homokterület már az ó-korban tárgyát és célját képezé.

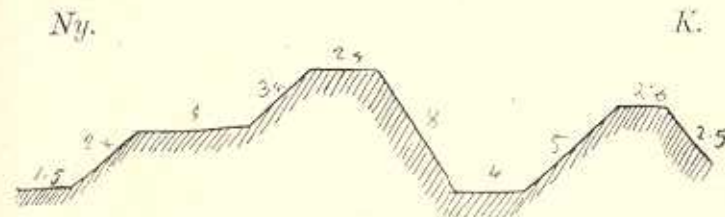
Épebb részei meglepően szépek, s minden jellemzőbb szakaszát lefényképezte Téglás József. A lejtőről vett átmetszete ilyen:

(14. ábra.) A homokhálmok nyugati nagy római sáncza Deliblatra lejtőleg, a téglavető mellett.

Ime tehát védő homlokzata egészen 13 méterig emelkedik a mi egy modern két félemeletes épület homlokzatának felel meg. Deliblat felett fájdalom téglagyártással pusztítják. A helységbe utunk is rajta vezet be, s a szélső utczán fut át egészen a szerb temetőig. Ott éri el legdélekeletibb sarkát, minthogy Gálya felett egy lapos öblözet nyomult a homokhálmokig az elől *Dny.*-ra fordul, a gályai utat átvágja s a fasorral beszegett kubini országúttal párhuzamosan, attól átlag 600 méternyi távolságra szeli a szántókat. A *cranisenai* vizenyős legelőn nyilván a mélyebb talajviz elől nyugatabbra hajlik; de a kubini útból Gályára ágazó dülő útnál délre egyenesedik, s hatalmas töltése megyehatárul szolgál, mert levágni, elegyengetni nem képesek. A melléktöltéseket azonban mégis eltüntették annyira, hogy csak avatott szem ismerheti fel a barázdákon át is kivehető körvonalakat.

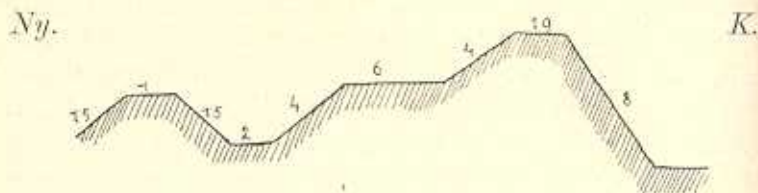
A kubin-gályai út elágazástól 1 kilométernyire nyugatfelé törik ismét s erős *Dny* hajlattal lejt be az ott éppen emelkedő országútra. Az utat ferdén szeli, s a leegyengetés daczára kidomborul némileg még ott is a *Jarek* teste. Ha az úttól északra a szántókon vizsgáljuk, csak két töltését mérhetjük fel: a keletit és a középsőt. A többi részt eltüntette az ekevas. Méretei kelet-felé első töltés lejtése 2⁵, koronája 2⁰, becsése 5, sánczszelesség 4⁵, főtöltés emelkedése 8, koronája 2⁵, lejtés az órálláshoz 3⁵, őrpadka hossza 5, lejtés 2⁵, sánczalap 1⁰. Ezen eltorzultságban is tekintélyes kinézése van azért.

(15. ábra.) Az alibunár-kubini nagy római sáncz maradványa a Gajra vivő út *É.* oldalán.

A gáji úton túl a Duna árterére dülő *Cervenka* nevű szőlős kerten még inkább *DNy.*-ra hajlik, keresve a beszaka-

dásánál malmot hajtó Crna bara nevű vizér felett az átjárást. Itt inkább nyugati része került ki a pusztulást, s kinézése a következő:

(16. ábra.) Az Alibunárról Kubinra haladó nagy római sánc lementelt részlete a Gajra vivő út déli részén, a Duna ó-radványi partja felé közelítőleg.

Capusariu kubini gazda szőlőjében éri el a Duna említett *Cervenka* öblözetét, melyen a Pancsovánál a *Dunából* kiszakadó *Ponjavica* nevű élővizér halad egész *Dubováciq*, az újabban Dombovárnak nevezett helységig, hol ismét visszakapcsolódik a Dunába. Ez a vizér tavasz idején túlárad, s ilyenkor ide a partokig jut a víztömeg, mely nyáron át számos zombékkal, morotvával jelzi létezését. Ebbe vezet le *Mramorak* tájáról a Crna bara, melynek 150—200 méter szélességű vízmedrében ma ugyan alig folydogál nyaranta egy erecske, de a mely hóolvadáskor, tartós esőzésekor szintén megdagad, s hajdan tekintélyes folyócska lehetett. Vízének ereje mindig elhajthat pár malmot. A *Canak* nevű ember tulajdonát képező első malomnál (I. Vodenica) nyugati hajlattal a *Jarek* áthatolván, azután a diluviális partszegélyen délre vonul, miközben az itt nagyban űzött kukoriczatermelés szárító raktáraiból többet roá építettek, vagy a partoldalra telepített szőlők külső lonczal benőtt mesgyéjéül használják. A Kubinra haladó út is belőle épült részben, s így nem csoda, hogy alig ismerhető már fel. *Csok Anna* és *Hermannu Gree* házaival éri el Kubint, s a keleti utcaszor házai alatt fut egészen a kubini várig, úgy hogy záródását feltétlenül ez a magyar királyok által is átalakított vár, a mi Kevevárunk őse képezhető.

Az imént vázolt Római sánc hossza Alibunártól a deliblati temetőig 32, Deliblat temetőjétől a gályai útig 7, onnan be Kubin széléig 3½, onnan le a várig 2, összesen tehát kerek

számban 45 kilométerre becsülhetjük, s a kubini várban erős támaszt nyerünk a sánczmű építőinek, keletkezési korának meghatározására is. De egyelőre érzük be a sánczmű elhelyezkedésének, szerkezetének bemutatásával, megemlítvén azt is, hogy Grisellini csakis Leánykút tájáig, vagyis alig fele részét vette fel térképére, s éppen az annyira mérvadó déli részt mellőzve térképen, Romer Flóris, bővebb indokolás és kellő igazolás nélkül, a zadorlak-bobdai Grisellini-féle vonal déli folytatásaként rajzolta fel a vonalunknak megfelelő szakaszt.

Ily módon ennek biztos helyrajzát is itt vesszük először az érdeklődők.

A sánczokhoz fűzhető további következtetéseket akkorra hagyva, mikor összehasonlító tanulmányomat fényképekkel, térképekkel és behatóbb részletezéssel is megvilágíthatom, lássuk röviden még mai előadásom foglatatát és jellemzőbb eredményeit.

C/ A CZÍMBEN FOGLALT MAROS-DUNAKÖZI SÁNCZVONALAKRA VONATKOZÓ EDDIGI HELYRAJZI KUTATÁSAIM RÖVID FOGLALATA.

A Marostól le az Aldunáig a fennebbieken bemutatott sánczsorozatból a négy első a Maros folyóra támaszkodva halad dél felé, de az Aldunához való kapcsolatot közvetlenül csak egyikük érheti el. Így a legkeletibb, tehát első vonal Lippától délre csak az első vízválasztóig hatol s ott *Sisterovačnál* véget ér. Ennek irányvonalában dél felé a Temes nyilatát Kepettől a buziási erdőig harántoló rövid szakasz s még délebbre *Bogsán* alatt a *Berzava* nyilatát elzáró vonal jöhet számításba.

2. A következő, vagyis második vonal a Maros partjától, *Temes-Ujfalutól* délre harántolja *Temesmegye* vizeit le a *Karasúj*, hol a homokterületnek Gerebencztől Gajtasonon át eltérő jellegű, összetettebb szerkezetű szakaszához csatlakozva, a *Duna* közelébe juthat.

3. A harmadik vonal *Hidegkút-Tranau* közt indul meg a *Maros* mellől s a *Moraviczának* az alibunári mocsárba

fuladásánál, *Vattinánál* véget érven, az Aldunától 60 kilométernyi távolságban marad.

4. A negyedik vonal még hamarabb befejeződik s Német-Szent-Pétertől vagyis Zádorlaktól csupán a *Berekszónak* a régi *Bégába* szakadásáig, *Német-Bobláig* halad.

5. Az ötödik sáncszakasz *Kis-Jecsától Kenéz, Varjas, Perjámos, Szerb-Szent-Péteren* át Saravola tanyájáig, az Aranka és Maros közén, habár római sáncz nevet visel, alakra, tervezésre s mindenekfelett telepítésre annyira elűt az előzőktől, hogy ezekkel egyidejű, egy czélú alkotásnak alig nyilváníthatjuk.

Helyzetileg meg kell különböztetnünk ezen sánczesopozattól amazokat lenn a *Duna közelében*, melyek észrevehetőleg a gerebencz-deliblati homokterülethez valának szabva. Ide sorolhatjuk

1-ször a *gerebencz-gajtásol-karastorkolati* rövid szakaszt, mely a temes-ujfalusi-gerebenczi vonalat dél felé kiegészíti olyképen, hogy a homokhegyeknek a Duna-felé közeledő nyilatát kettős szerkezettel zárja el kelet-felé. Ezt az elzáródást kiegészíti.

2-ször az Alibúnártól északra *DNy—ÉNy.* irányban az *alibunári* lápos medenczétől a régebben lecsapolt *Ilanca* mocsárterületig kialakult földbát, mondhatnók *isthmusnak* elzárása az *ÉK.*-ről *Szent-János-Margita* felől várható támadások ellen. A körülzárást befejezi nyugatról

3-szor az Alibunártól kiinduló, s le a Dunaparti *Keve* váráig, vagyis *Kubinig* terjedő hatalmas sánczvonala.

Szerkezetre, mindannyia földmű és pedig a nyugati és keleti árokból kiásott *földanyag felhalmozódása által* keletkezett. A hol kavicsot találhattak, mint *Bruckenua-Csernegyháza* körül, ott úgyazatnak felhasználták azt is. A külső burkolatot mindenestre *erős ledöngöléssel*, lapátolással szilárdíthatták annyira, hogy *czipónyi tömbökben fejthetik most ki*, a hol a kapzsiság ezt a kiméletet igénylő emlékünket sem átálja kihasználni. Szilárdságát eléggé jelzi, hogy útépítésnél kőanyag pótlásul alkalmazhatják, s hogy a deliblati homokterületén uralkodó veszedelmes *Kassova* szele sem birta megbontani.

Gerenda- vagy más faerősítést nem találtam benne sehol, sem a czölöpözés helyét nem ismerhettem fel. Átjáróit meg-

határozni azért nehéz, mivel a szántóvetők, a hol érdekük úgy kívánta, átszabdalták s *így az eredeti és az utólagos kapunyílások megkülönböztetése legalább is nehézze vált. Égetést nem észleltem benne.*

Mai vázlatos ismertetésem daczára sem mellőzhetem hallgatással, hogy e hosszú védművek *át gyanánt, a mint azt a laikusok hinni szeretnék, már irányításuk miatt sem szolgálhattak*, mert a hol horpadásokat, völgyületeket érnek, azokon nyílt egyenesen haladnak át, úgy hogy a tengelyen való közlekedés már e miatt sem volna rajtuk lehetséges. Hadi czélokra szolgáltak kétségen kívül, de hogy és miként? ezt később lesz szerencsém majd bővebben kifejtteni. Másik említést érdemlő jelenség, *hogy a két keleti vonal* még a hegyvidéken kezdődik, az első ott is marad s a második csak a Béga-Temes nyilatában száll alá a térségre, a hol a daciai hegynyúványok hátrább maradnak.

De mindezeknél is fontosabb eredménye mai tanulmányomnak, hogy a sánczvonalaknak eddig figyelembe sem vett *formai különbségeit sikerült megállapítanom.* Elődeim a szántás, marhajárás s más pusztítás következtében eltorzult, megfél-szegesített részletekkel beérve, nem vehették észre, hogy a mi *Hidegkút-Tranau* között látszólag *egyszerű* töltésként küzd az emberi pusztítás ellen, az valamivel alább, az ekevastól, ásó, vágó szerszámoktól sértetlenül maradt legelőkön, erdőkben egészen más többszörös alakot mutathat. Így *Romer Flórisnak, Kubin, Temesvár, Mástakról* bemutatott, de a tényleges alaktól távol maradó keresztmetszetei nem csak nem illusztrálhatják az illető sánczvonalat, hanem merőben téves felfogást is terjeszthetnének azokról. Ilyenekből az egyes vonalak típusát megállapítani s azokról másokat is híven tájékoztatni valóban lehetetlenség, s nem esoda, ha egyiküknek sem sikerült a valódi alakot reprodukálni, miután egyik sem vett fáradságot arra, hogy lépésről-lépésre haladólag az irány- és formabeli változások megfigyelésével az egyes vonalak összehasonlító nehéz munkáját módszeresen elvégezhesse. Jól eső önérzettel konstatálhatom tehát hosszan kitaró fáradozásaimnak eme, tán nem utolsó jelentőségű eredményét, mely lehetővé tévé rám nézve,

hogy a sánczokat szerkezetük alapján két csoportba sorozhatom, t. i. egyszerűek és összetettek. Az egyszerűek csoportjába tartoznak: 1. a *lippa-sisterováci*, 2. a *temes-újfalú-gerebenczi*, 3. a *német-szent-péter-bobdai* és 4. az *Alibunártól északra, Vég-Szent-Mihály-felé* következő s az alibunári és ilancsai lap-medenczék közé helyezkedő vonal. Ezeknél a főtöltésnek nyugati és keleti sánczán kívül, egy törpe elővédje is vala, a hol jól van konzerválva, kelet felé.

Az összetett sánczcsoporthoz tartoznak: 1. a *Hidegkút-Tranautól Vatináig* terjedő hatalmas vonal, 2. a *gerebencz-gajtásoli* rövid szakasz, és 3. az *Alibunártól Kubinig* terjedő vonal. Ezek közül a gerebencz-gajtásoli szakasznál két töltést észleltem, a keleti kis elővéden kívül a többinél *három*, sőt a keleti elővéddel *négy* töltést, s a kivétel oly szabatos és mintaszerű, hogy a hadmérnöki technika mai fejlettségével sem igen produkálhatna különbet.

A midőn tehát már az első sánczcsoporthozat helyrajzi vázlatából világosan kiderül, *hogy boldogult elődöm, Torma Károly, az idő és subsidium elégtelensége miatt nem boldogultott három évi kísérletezése alatt azzal, a mit én majdnem tíz esztendei nehéz munkával is alig kereshetek ennyire, miután itt a britanniai és germániai sánczoknál sokkal hosszabb, bonyolultabb szerkezetű védművekkel állunk szemben, tán szabad lesz említésbe hoznom azt is, hogy a mit ott a tudósok egész szövetkezete, Németországban a hatalmas segélyforrásokkal s műszaki személyzettel rendelkező birodalmi límes-bizottság végez, azt egymagam, segéderők és anyagi támogatás elmaradásával, összes életerőm és nélkülözhető jövedelmem ide áldozásával is lassabban és a tökélynek bizonyára csekélyebb mértékével végezhetem, ha Isten életemnek továbbra is kedvez.*

TARTALOM.

	Lap
Előleges tájékoztatás	3
A) A Marostól délre induló párhuzamos sánczvonalak helyrajzi vázlata	10
I. A keleti védvonal egyes részletei	10
1. A <i>Dülma</i> nevű sánczvonalarészlet <i>Lippa-Sisterovac</i> között ..	10
2. A keleti védvonal második szakasza a <i>Béga-Temes</i> nyilatában	12
3. A keleti védvonalknak legdélibb, harmadik, vagyis a <i>Berzova</i> völgynyilatát elzáró sánczrészlete (<i>Römer-Schantz-Jarcu</i>) Bogván alatt	14
II. A Marostól a <i>Karas-Duna</i> összeszőgelléséig, vagyis a gerebenczi homokhegyekig terjedő második, » <i>Römer Schantz-Jarek</i> « nevű összefüggő sánczvonala vázlatos helyrajza ..	16
III. A harmadik s egyúttal a fő- és többszörös sánczvonala a Marostól a <i>Moravicia</i> torkolatáig, vagyis <i>Vatináig</i>	20
IV. A negyedik, marospartí sánczvonala <i>Zádorlaktól</i> , illetőleg <i>Német-Szent-Pétertől</i> a <i>Berekszó-Béga</i> vizek egyesüléséig, <i>Német-Bobda</i> községéig	25
V. Még egy nyugatibb sánczrészlet <i>Kenéz, Varjas, Perjámos, Egeres, Sárafalváiig, DK.-ról ÉNy.-ra</i>	27
B) A gerebencz-délibbati homokvidék védősáncz-részletei	29
I. A gerebencz-gajtásol-karastorkolati sánczrészlet	29
II. A homokterület északi védősáncza <i>Alibunár</i> és <i>Vég-Szent-Mihály</i> között	31
III. A homokterület nyugati védősáncza <i>Alibunártól</i> a <i>Dunáig</i> , vagyis <i>Kubinig</i> , a régi <i>Kerc</i> váráig	33
C) A czimben foglalt maros-dunaközi sánczvonalakra vonatkozó eddigi helyrajz kutatásaim rövid foglalata	39

A maros-dunaközi sánczvonalak épebb részleteinek keresztmetszetei:

1. ábra. — A Lippától délre vonuló <i>Dülma</i> nevű sáncz épebb része a <i>Kövesd</i> oldalán	11
2. ábra. — A keleti római sáncz épebb része <i>Buziástól</i> keletre ..	12

	Lap
3. ábra. — A keleti sáncz déli fele a buziási út közelében	14
4. ábra. — A bogasáni római sánczrészlet átmetszete a Füzésre vivő út mellett	15
5. ábra. — A <i>Palina cu Jarca</i> nevű homokhegy oldalán Gerebeneztől nyugatra	19
6. ábra. — Az alliosi <i>Makkos</i> nevű kincstári erdőben Charlottenburg felé beletőleg	19
7. ábra. — A harmadik római sáncz típusa <i>Allios</i> alatt a közlegelőről	21
8. ábra. — A második, vagy nagy római sáncz átmetszete a bruckenauai kincstári erdőben	22
9. ábra. — A legnyugatibb sánczvonallal átmetszete az <i>Aranka</i> partján, <i>Német-Szent-Péter</i> Wolfsberg nevű szőlőjében	26
10. ábra. — A Varjas alatt <i>DK.</i> -ről <i>ÉNy.</i> -ra átvonuló római sáncz nevű töltés átmetszete a közlegelőn	28
11. ábra. — Az Alibunártól északra, <i>Vég-Szent Mihály</i> felé, a hajdani mocsár szélén látható külön római sáncz épebb része a keleti szárnyon	30
12. ábra. — Az Alibunártól északra látható római sáncz nyugati feléből vett átmetszet	33
13. ábra. — Az <i>Alibunárvól</i> Kubin (Keve) felé, a homokhalmok nyugati szélén haladó nagy római sáncz átmetszete	34
14. ábra. — A homokhalmok nyugati nagy római sáncza <i>Deliblatra</i> lejtőleg, a téglavető mellett	36
15. ábra. — Az alibunár-kubini nagy római sáncz maradványa a <i>Gajra</i> vivő út <i>É.</i> oldalán	37
16. ábra. — Az Alibunárról Kubinra haladó nagy római sáncz lemunkált részlete a <i>Gajra</i> vivő út déli részén, a Duna óradványi partja felé közelítőleg	38

Kabostól, 60 fill. — III. Az 1637/38-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól*, 60 fill. — IV. Mabilion János a diplomatika megállapítója. *Horvát Árpádtól*, 60 fill. — V. Az 1642-ik évi pozsonyi békekötés története. *Majláth Istvántól*, 14 fill. — VI. A mai Nagyvárad megalapítása. *Bunyitay Vinczétől*, 40 fill. — VII. Összehasonlító vizsgálatok a hazai és északkeurópai praehistorikus köeszközök eredete és régisége körül. *Első fele Ortvay Tivadartól*, 80 fill. — VIII. Ugyanaz. Második fele, 1 kor. 20 fill. — IX. Az 1646-ki tokaji tanácskozmány. *Zsilinszky Mihálytól*, 80 fill. — X. A beskeréki vár. *Szentkláray Jenőtől*, 60 fill.

Tizenharmadik kötet. I. Lónyay Zsigmond és a nagyszombati béke-tanácskozmány 1644—45-ben. *Zsilinszky Mihálytól*, 80 fill. — II. A Praehistorikus köeszközök régiségi jellegeiről. *Ortvay Tivadartól*, 60 fill. — III. A kolozsvári ötves-legények strikeja 1673-ban és 1676-ban. *Deák Farkastól*, 80 fill. — IV. Török János szerepe a linczi békekötésben. 1645. *Zsilinszky Mihálytól*. — V. Rövid észrevételek Kemény János önéletrajásáról. *Deák Farkastól*. — VI. Szilágymegye középkori emlékei. *Bunyitay Vinczétől*, 60 fill. — VII. Az eperjesi tanácskozmány 1647/48-ban. *Zsilinszky Mihálytól*, 80 fill. — VIII. Rosztizlaw galicziai herczeg IV. Béla magyar királynak veje. *Wenzel Gusztántól*, 20 fill. — IX. A Székelyek származásáról és intézményeiről. *Orban Balázstól*, 40 fill. — X. Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. *Hajnik Imrétől*, 1 kor. 20 fill. — XI. 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól*, 1 kor. 20 fill. — XII. Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseinél. *Óváry Lipóttól*, 1 kor.

Tizennegyedik kötet. I. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. *Pulszky Ferencztől*, 40 fill. — II. *Duka Tivadár* Körösi Csoma Sándorról. *Jakab Elektől*, 80 fill. — III. A magyar jobbágynépeség száma a mohácsi vész után. *Acsády Ignácztól*, 60 fill. — IV. Garvajai János bíbornok magyarországi követéségei 1448—1461-ben. *Fraknoi Vilmostól*, 1 kor. — V. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. *Pulszky Ferencztől*, 80 fill. — VI. Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászataról. *Téglás Gábortól*, 80 fill. — VII. A ozáhek történetéről Magyarországon. *Szádeczky Lajostól*, 2 kor. 80 fill. — VIII. A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. *Ortvay Tivadartól*, 1 kor. 60 fill. — IX. A magyar nemesség és birtokviszonyai a Mohácsi vész után. *Acsády Ignácztól*, 1 kor. 60 fill. — X. A magyar pogány árteletok. *Pulszky Ferencztől*, 40 fill.

Tizenötödik kötet. I. Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászataról. *Téglás Gábortól*, 1 kor. 80 fill. — II. Oláhok költözötése Délmagyarországon a múlt században. *Szentkláray Jenőtől*, 40 fill. — III. A szepesi jog. *Deimé Kálmántól*, 80 fill. — IV. A királyi bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházakbeli királyok korszakában. *Hajnik Imrétől*, 40 fill. — V. Kálmán király oklevelei. *Fejérváthy Lászlótlól*, 1 kor. 80 fill. — VI. Bihar vármegye oláhjai s a vallásunio. *Bunyitay Vinczétől*, 1 kor. 50 fill. — VII. Szerémi György élete és emlékei. *Szádeczky Lajostól*, 1 kor. 50 fill. — VIII. Szerémi emlékirata kiadásának hiányai. *Szádeczky Lajostól*, 90 fill. — IX. Nagy Lajos magyar király viszonya Giannino di Guccio francia követelől. *Bir Antaltól*, 80 fill. — X. A Pécs nemesség örökösödési pere 1425—1433. *Nagy Imrétől*, 30 fill. — XI. Pécs lakadása. *Márki Sándortól*, 1 kor. 80 fill. — XII. Körös megye a XV. században. *Csáki Dezstól*, 1 kor. 40 fill.

Tizenhatodik kötet. I. A magyar Anjouk eredete. *Óváry Lipóttól*, 80 fill. — II. A magyar és a népvándorlás. *Balázs Ferencztől*, 80 fill. — III.